

Surányi György:

INFLÁCIÓ ÉS TERVGAZDASÁG

Kandidátusi disszertáció

Budapest, 1985. május

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEμία
KÖNYVTÁRA

I.

T a r t a l o m

Oldal

Bevezetés	
1. Az infláció fogalmának értelmezése	5
1.1. Az infláció fogalmának történeti kialakulása	5
1.2. Egy elméleti kitérő: ármozgás arany-pénz- rendszerben	6
1.3. A háborús infláció: hiperinfláció	10
1.4. A századforduló jelensége: a drágaság	13
1.5. Árszinvonalemelkedés vagy infláció?	17
2. Az érték és az ár kapcsolata belső értékkel nem rendelkező pénzrendszerben	23
2.1. Az áruk ára és változásai	25
2.2. Az árszintről	26
2.3. Az árszint és a pénz csereértékének moz- gása aranypénzrendszerben	28
2.4. Az arany értékének viszonylagos állandóságáról	29
2.5. Az árszint és a pénzcseréérték mozgása belső értékkel nem rendelkező pénzrendszerben	34
3. Ujratermelés - egyensúly - árszinvonalemelkedés: egy elméleti modell	40
3.1. Miért a fogyasztási javak árszintváltozása a mérce?	40
3.2. A fogyasztási cikkek árszintjének P_f kép- let/ értelmezése	42

	Oldal
3.2.1. A P_f képlet az "Adalékok"-ban	42
3.2.2. A P_f képlet a "Bér, profit, adóztatás"-ban	44
3.2.3. A P_f képlet vagyis az értékszint	44
3.2.4. A P_{f3} vagyis az értékegység árszintje	45
3.2.5. A P_{f3} vagyis az árszint	45
3.2.6. A termelékenység és a P_{f1} , P_{f2} , és P_{f3} kapcsolata	46
3.3. A P_f képlet, vagyis az árszint általános meghatározása	49
3.4. Az árszint és az újratermelés	50
4. Árszintváltozás két- és háromszektoros modellben	55
4.1. Árszintváltozás kétszektoros modellben	55
4.1.1. Infláció-növekedés	55
4.1.2. Infláció - stagnálás - visszaesés	59
4.2. Árszinvonalemelkedés - háromszektor - növekedés	60
4.2.1. A termelés és a termelékenység növeke- dése azonos mind a három szektorban	60
4.2.2. Az I. osztály termelés és termelékenység növekedési üteme meghaladja a népgazdasá- gi átlagot	67
4.2.3. A termelés ill. termelékenység stagnálása és visszaesése	69
4.2.4. A III. osztály termelés és termelékenység növekedési üteme meghaladja a népgazdasági átlagot	70

III.

	Oldal
5. Külső hatások és a pénz vásárlóereje	73
5.1. Külső egyensúlyhiány - változatlan cserearányok - világpiaci infláció	76
5.1.1. Külső egyensúly - változatlan csere- arányok - világpiaci infláció	76
5.1.2. Külkereskedelmi mérleg aktívum - emel- kedő valuta /deviza/ tartalékok	78
5.1.3. Kereskedelmi mérleghiány - csökkenő va- luta /deviza/ tartalékok	80
5.1.4. Kereskedelmi mérleghiány - külső hitel- felvétel	84
5.2. Külső egyensúlyhiány - romló cserearányok - világpiaci infláció	89
5.2.1. Kereskedelmi mérlegegyensúly - romló cserearányok - világpiaci infláció	90
5.2.2. Kereskedelmi mérleghiány - csökkenő va- luta /deviza/ tartalékok	91
5.2.3. Kereskedelmi mérleghiány - külső hitel- felvétel	93
6. A költségvetés és a pénz vásárlóereje	98
6.1. Költségvetési újraelosztás és árszinvonalemel- kedés	99
6.2. Költségvetési hiány és infláció	102
6.2.1. Technikai költségvetési hiány és az árszinvonal kapcsolata	103

IV.

	Oldal
6.3. Az "igazi" költségvetési hiány és a pénz vásárlóereje	107
7. Egy hipotézis a hitelpénzrendszer inflációs természetéről	116
8. Infláció - rögzített árak - hiány	125
8.1. Rögzített árak és a pénz vásárlóereje . . .	125
8.2. Túlkereslet - rögzített ár - kényszer- pénzfelhalmozás	130
8.3. Hiány és árszinvonalemelkedés	135
9. Összefoglalás: árszintemelkedés és gazdaság- politika	146
Lábjegyzetek	157
Irodalomjegyzék	187

"A monetarizált gazdaságok eleven
szeizmográfja a pénz stabilitásának
mértéke"

Polányi Károly

Polányi Károly: Dahomey és a rabszolgakereskedelem. Egy archaikus
gazdaság elemzése. KJK. 1972. 155. o.

A létező tervgazdaságok működési mechanizmusának ábrázolásában a pénznek, az árnak, az áru-viszonyoknak, a piacnak egymástól mélyen eltérő, gyökeresen különböző szerepet tulajdonít a közgazdasági elmélet. Erre talán részint magyarázatot adhat az egyes, tervgazdálkodást folytató országok eltérő gazdaságirányítási rendszere, illetve az irányítási rendszerek időbeli változása. De ha ezen a trivialitáson túllépünk, kénytelenek vagyunk felfedezni, hogy a lényegyet illetően ti. adott időpontban meghatározott gazdaság működési modelljének felvázolásában is alapvető különbségeket lehet érzékelni az egyes álláspontokban.

Az előbb említett kategóriák közül a továbbiakban a figyelmet egy szűkebb területre, a pénzre, pontosabban a pénz vásárlóerejének változására illetve az árszínvonal alakulására irányítjuk. Egy olyan témára tehát, amely nap mint nap valamennyiünket foglalkoztat, de amelyről meglehetősen keveset tudunk. Azzal a feltételezéssel élünk, hogy a pénz vásárlóerejének változásán keresztül - amely jellemzően csökkenő trendet mutat - a tervgazdaság működési mechanizmusára vonatkozóan olyan ismeretekhez lehet jutni, amelyek révén bizonyos kategóriák, reményeink szerint az elvont általánosságokon túli tartalommal tölthetők meg.

Az a tény, hogy az elmúlt években, évtizedekben állandósult az árszínvonal emelkedése és a pénz vásárlóerejének csökkenése arra utal, hogy a gazdaságpolitika szándékaitól eltérően utat kellett nyitni legalább részlegesen a piaci-gazdasági törvények érvényesülésének. Az árszínvonalstabilitás - amelyet fontos gazdasági-társadalmi értéknek véltünk és vélünk ma is - feladása lényegében kezdetét vette már a közvetlen tervviszony^{1/} talaján is. Az infláció jelensége - amelynek ünneplésére egyébként igazán semmi okunk - önmagában is jelzi, hogy a pénz, az ár, a piac nem tekinthető még a legcentralizáltabb modellben sem holmi üres kategóriának. Így

egyértünk azzal az állásponttal, amely szerint "Az ár, a pénz, az önálló elszámolás, az ártermelés a tervutasításos rendszerben nem üres formalitás és nincsenek is "tökéletesen" alárendelve a naturális tervutasításoknak, hanem effektív szabályozók".^{2/} Ha némileg sarkosabban is - s ezért a megállapítás tényleges érvényességi körét talán túlságosan kiszélesítve - Erdős Péter híres cikkében már az ötvenes évek végén hasonló következtetésekre jutott: "... az árujelleg körüli vita régen eldőlt volna, ha egyértelműen kimondhatnók, hogy a szocializmusbeli pénz pénz a szó teljes értelmében, és valamennyi vele kapcsolatba kerülő termék vonatkozásában."^{3/}

Ha viszont már a közvetlen tervviszony talaján sem lehet eltekinteni a pénz szabályozó szerepétől, akkor ezt különösen nehéz megtenni a reformok - bár ellentmondásos és visszalépésektől sem mentes - útjára lépett gazdaságok esetében. Ezért ebből a szempontból nem elég meggyőző az az érvelés, amely szerint "egy félig monetarizált gazdaság - amelyben az ár és a pénz nem gyakorol érdemleges hatást a termelés, a beruházás és a foglalkoztatás makrováltozóira - nem jellemezhető azzal, hogy pénze stabil-e vagy inflálódik, az árak emelkedését visszatartják, vagy megengedik. E rendszernek az imént összefoglalt, mélyen jellemző vonásai - krónikus hiány, erős expanzivitás, mennyiségi hajszá, fékezhetetlen beruházási kedv stb. - fennállnak ott és akkor is, ahol és amikor az árszinvonal stabil. De fennmaradnak ott és olyankor is, ahol és amikor az árszinvonal kezd megmozdulni, s lassú vagy gyorsuló infláció bontakozik ki."^{4/}

Vitathatatlanul igaz az, hogy a tervgazdálkodás napjainkig érvényes rendszereiben a Kornai János által feltárt jellemzők az árszinvonal stabilitásának mértékétől függetlenül élnek és hatnak. Mégis túlzott leegyszerűsítésnek tűnik, ha a létező valóság

elemzéséből a pénzt, valamint vásárlóerejének változását számúzzuk. Ezzel ugyanis esetleg elestünk attól a lehetőségtől, hogy a pénzen illetve az árszintváltozásának elemzésén át teljesebb képet nyerhessünk egy alapvetően valóban nem piaci bázison szervezett, de azt szándékai szerint fokozottan felhasználni kívánó gazdaság működéséről.

Ebben az elemzésben a hagyományos pénzelméletek közül változatlan formában elég kevés használható. Ennek egyik fontos tényezőjét mi is abban látjuk, hogy a "... tervgazdaságok pénzügyi rendszere különös példával szolgál: egyetlen hagyományos pénzelméleti felfogás sem alkalmas arra, hogy adekvát jellemzést nyújtson tényleges helyéről, minthogy egy olyan gazdasági rendszerben fejti ki hatását, amely kinyilvánított szándéka ellenére sem tudta a pénzt eltörölni, habár jelentősen korlátozta használatát és funkcióit."^{5/}

A továbbiakban főként a marxi pénzelméletre támaszkodva, de felhasználva az általuk ismert egyéb elméleti rendszereknek a tervgazdaság szempontjából releváns elemeit, teszünk kísérletet elsősorban az 1968 utáni magyar gazdaságban lejátszódó inflációs folyamatok feltárására.

- . -

Az az állítás, hogy "A gazdaságtörténet egyben az inflációk története"^{6/} csak részben fogadható el. Igaz ugyan, hogy a pénz vásárlóerejének stabilitása szinte állandó veszélynek volt mindig is kitéve, mégis, az árszinvonal emelkedését rendre megtörte az árszinvonal csökkenése. Ezt a váltakozó, hullámzó ármozgást váltotta fel most már lassan fél évszázada az állandósult áremelkedés tendenciája. A II. világháború végétől a hatvan-hetvenes évek fordulójáig soha addig nem tapasztalt gyors fejlődés-növekedés, az erőforrások viszonylag magasfokú kihasználtsá-

sága, és az árszinvonal folyamatos emelkedése következett be. Ez az áremelkedés mégcsak magyarázható lett volna a helyenként túl gyors, sőt erőltetett növekedési ütemmel. Ám a hetvenes-nyolcvanas évek válságoktól terhes időszakában a termelés számos országban stagnált vagy éppen visszaesett, a kapacitások és ezen belül a munkaerő kihasználtsági foka is erősen lecsökkent. Az árszinvonal növekedése azonban nemcsak hogy nem fordult át ellentétébe, hanem igen gyakran még nagyobb ütemben tovább gyorsult.^{7/} Ez viszont már teljesen új fejlemény, amelyre mind a pénzügyi életnek, mind pedig a pénzügyi politikának valamilyen választ kellene adni. Könyvünk következő részében a /lassuló/ növekedés illetve a stagnálás-visszaesés állapotába kerülő gazdaság inflációs folyamatainak elemzése révén kíséreljük meg bemutatni a pénz helyét, szerepét az 1968 utáni magyar gazdaság makroszintű szabályozásában. Ennek érdekében először tisztázni igyekszünk magának az inflációnak a fogalmát.^{8/} Ezután egy olyan modell felvázolására teszünk kísérletet, melynek segítségével bemutathatóvá válnak az árszinvonalemelkedést kiváltó tényezők. Az elméleti tisztánlátáson túl a modell felállításának elsődleges célja természetesen az, hogy a későbbiekben elemezni lehessen a magyar gazdaságban ténylegesen lejátszódó árszinvonalemelkedés okait. Ily módon bízunk abban, hogy egyrészt megvilágíthatóvá válnak azok a sajátosságok, amelyek elválasztják a hazai inflációs folyamatokat a piacgazdaságban, illetve a közvetlen tervgazdálkodásban lejátszódó hasonló folyamatoktól. Másrészt közelebb kerülhetünk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a reform utáni tervgazdaságban milyen mértékben vált meghatározóvá a piac szerepe. Az ilyen típusú elemzések pedig talán hozzájárulhatnak egy kiegyensúlyozottabb és tartósan alacsonyabb árszinvonalemelkedés mellett megvalósuló gazdasági növekedéshez, és egy ezt alátámasztó pénzügyi politika kialakításához.

1. Az infláció fogalmának értelmezése^{x/}

"Államunkban a rossz polgárokat elébe teszik a jóknak, éppúgy, mint a rossz pénz forog, míg a jó elrejtőzik"

Aristophanes

Az infláció mint közgazdasági kategória "közkeletű fogalom" azonban csak a világháború alatt és az azt követő nagy inflációs hullám idejében lett. De éppen a szónak hirtelen elterjedése okozta, hogy egyszerre különböző értelemben is alkalmazták."^{9/} Maga a fogalom a Közgazdasági Enciklopédia szerint a hazai köztudatba csupán az I. világháború alatt vonult be. Bár egy rövid idő azóta már eltelt, a fenti megállapítás időtállóan bizonyult. Az infláció fogalmának tisztázása részben nemcsak az egységes fogalomhasználat miatt tűnik indokoltnak, hanem azért is, mert így leválaszthatóvá válnak az inflációhoz tapadó - megítélésünk szerint - téves feltételezések is.

1.1. Az infláció fogalmának történeti kialakulása

Az infláció latin eredetű /inflatio/ kifejezés, amely az orvosi szaknyelvben a "felfúvódás" jelenségét fejezi ki. Közgazdasági jelentését az angolból nyerte /inflation of the currency/, s az eredeti jelentés analógiájaként a pénzforgalom /pénzmennyiség/ felfúvódáaként értelmezték.^{10/} A kifejezést először a "... a pénzromlás megjelöléséül... az Egyesült Államok déli és északi államainak háborújában alkalmazták 1861-65-ben. Azt az állapotot kívánták vele kifejezni, amelyben a fedezetlen papir-

x/ Ez a fejezet Bánfi Tamás - Surányi György: Infláció vagy/és árszinvonalemelkedés c. tanulmányának felhasználásával készült. Valóság 1979/8. sz.

pénzzel szemben az ércpénznek ázsioja van, és ezzel párhuzamosan az árak, bár különböző mértékben, de általánosan emelkednek."^{11/}

Az áremelkedés megjelölésére tehát az infláció kifejezést a belső értékkel rendelkező és a belső értékkel nem rendelkező pénz együttes forgásakor^{12/} alkalmazták először, annak ellenére, hogy Észak-Amerikában a belső érték nélküli pénzforgalomnak a XIX. században már hagyományai voltak, és korábban is bekövetkezett árszinvonalemelkedés.^{13/} Az Észak-Dél háborút egy évszázaddal megelőző amerikai függetlenségi háborút is papírpénzkibocsátással finanszírozták. Ennek eredményeként az árszinvonalemelkedés helyenként többszázszoros volt.

1.2. Egy elméleti kitérő: ármozgás arany-pénzrendszerben

Belső értékkel rendelkező pénzrendszerben /konkrétan: arany-pénzrendszerben/ a marxizmus pénzelmélet szerint a pénz - azaz az arany - mennyiségének emelkedése vagy csökkenése közvetlenül nem hat az árakra. Hangsúlyozni kell, hogy közvetlenül és tiszta arany-pénzforgalom mellett igaz az állítás.^{14/}

Az általános árszinvonal természetesen arany-pénzrendszerben is változhat, és változott is. Az árucseré során minden közöségi áru értéke az arany csereértékében fejeződik ki. Ez azt jelenti, hogy a mindenkori aktuális árakat alapvetően az arany és a közöségi áruk egymáshoz viszonyított értéke határozza meg. Ezek az árak tendenciaszerűen akkor változnak, ha a viszonyításban szereplő két áru - az általános áru és a közöségi áruk - értéke különböző mértékben, esetleg eltérő irányban változik. A pénz egységének értéke - egyelőre eltekintve a "zavaró" /valóságos" feltételektől - a pénzárut termelő munka termelékenységének változása esetén emelkedik vagy csökken. A közöségi áruk egységének értéke szintén a munkatermelékenység hullámzásának megfelelően alakul. Ebből következően az árszint két esetben maradhat változatlan:

- a munkatermelékenység változatlansága, vagy
- a közönséges árut és a pénzárut termelő munka termelékenységének azonos irányú és mértékű változása esetén.

Aranypénz-rendszerben tehát az általános árszint az áruoldal és a pénzáru viszonyaként határozódik meg. Ezért az árszint változása csupán az egyik oldal, nevezetesen jellemzően a pénzoldal mozgásával aligha magyarázható. Ha az árszint emelkedése vagy esése csak a pénzoldalra, vagy csak az áruoldalra lenne visszavezetve, akkor ez azt jelentené, hogy az egyik oldal konstans, mozdulatlan. Csakhogy ennek semmi alapja nincs, hiszen mindkét oldal állandó mozgásban-változásban van. Így a pénzáru egysége, vagyis maga a mérce is tartalmában változó nagyság, csakúgy, mint a közönséges áruk egységének értéke.^{15/}

Ez azonban nemcsak a tiszta aranypénz-forgalom törvénye. Mindaddig, amíg a papírpénz típusú pénzhelyettesítők mennyisége nem haladja meg a forgalom minimális pénzszükségletét, addig az aranypénz-forgalom törvényei érvényesülnek. Amikor viszont a hitelpénz típusú pénzhelyettesítők jelentős szerepet kezdenek játszani, akkor a deklarációk ellenére - s ez adja az előzőekben említett Ricardo-Marx vita jelentőségét - már nem tisztán az aranypénzforgalom törvényei érvényesülnek. Ilyenkor a gyakorlatban az érme-rendszert már lényegében felváltja a rugalmas arany-deviza-standard illetve a manipulált valutarendszer működési mechanizmusa.

Egyelőre azonban térjünk vissza az aranystandard ill. aranyérme-rendszer elvi modelljéhez.^{16/} De ha a papír túllépi mértékét, vagyis az egyazon elnevezésű aranyérméknek azt a mennyiségét, amely foroghatna, akkor az áruvilágon belül - nem beszélve arról a veszélyről, hogy esetleg teljesen hitelét veszti - mégis csupán

azt az arany mennyiséget képviseli, amelyet e világ belső törvényei meghatároznak, tehát annyit, amennyit egyáltalán képviselhet...

A hatás ugyanaz, mintha változás történt volna az arany ár-mérce funkciójában. Ugyanazok az értékek, amelyek azelőtt 1 font sterlinges árban fejeződtek ki, most 2 font sterlinges árban fejeződnek ki."^{17/}

Csak ebben az esetben fordulhat elő, hogy "... az ércpénznek ázsiója van, és ezzel párhuzamosan az árak különböző mértékben, de általánosan emelkednek." Ekkor - elvileg, átmenetileg - kettős árszint alakulhat ki: "Ha a papirosanyagú pénz együtt forog az arannyal, akkor kétféle árszint lehetséges: 1. az aranyban kifejezett árak szintje és 2. a papirosban kifejezett árak szintje; hiszen a kétféle árszint nem szükségképpen ugyanakkora."^{18/} A kettős árszint valójában csak átmenetileg funcionálhat, mert kialakulása magában hordja megszüntetését: papiros pénzért senki nem hajlandó eladni, aranyért pedig vásárolni.

Marx szerint "Ha tehát két különböző áru például az arany és az ezüst egyidejűleg szolgál értékmérőül, akkor minden árunak két különböző árkifejezése van, aranyára, és ezüstára, amelyek nyugodtan egymás mellett futnak mindaddig, amíg az ezüst és az arany értékviszonya változatlan marad, például = 1:15. De ennek az értékviszonynak minden változása megzavarja az áruk aranyára és ezüstára közötti viszonyt és ily módon a valóságban bebizonyítja, hogy az értékmérő megkettőződése ellentmond funkciójának." Ehhez még lábjegyzetben hozzáfűzi, hogy "Valójában olyan országokban, ahol mind a két fém törvényes értékmérő, tehát mindkettőt el kell fogadni fizetésként, de mindenki tetszés szerint fizethet akár ezüsttel, akár arannyal, az értékben emelkedő fémnek ázsiója van és a maga árát, mint mindegyik másik áru, a túl-

becsült fémben mérni, az utóbbi pedig az egyedüli értékmérő. Az e területen szerzett minden tapasztalat egyszerűen arra redukálódik, hogy ahol két áru látja el törvényesen az értékmérő funkcióját, ott ténylegesen mindig csak az egyik tartja meg ezt a szerepét."^{19/}

Bimetallizmus esetén az egyik fém pénz /amelyiknek ázsiója volt/ előbb-utóbb kiszorult a forgalomból és kizárólag a másik /amelyiknek diszáziója volt/ maradt meg pénzként, azaz egyedül töltötte be az értékmérő szerepét. Monometallizmusban, ha a papírpénz kibocsátása jelentős mértékben meghaladja a forgalom minimális pénzszükségletét, ugyancsak kettős árszint alakulna ki. De mert a fém pénznek ázsiója van, kincsként kicsapódik és értékmérőül a papírpénz szolgál, azaz a papírpénzben mért árszint lesz az érvényes.

A jó pénz kiszorulását a pénzforgalomból az ún. Grashem-törvény alapján szokás magyarázni. Ehhez azonban két kiegészítő megjegyzést kell fűzni: 1. Több, egyidejűleg egymás jellett forgó, belső értékkel rendelkező pénz esetén csak ott és akkor érvényesül a Grashem-törvény, ahol és amikor az átváltási arányok /árfolyamok/ rögzítettek. Ha viszont az átváltási arányok szabadon ingadozhatnak, akkor Hayeknek úgy tűnik igaza van: "... a rosszabb minőségű pénz árfolyama csökken és különösen akkor, ha további értékcsökkenés veszélye fenyegeti, az emberek igyekezni fognak olyan gyorsan szabadulni tőle, ahogy csak lehetséges."^{20/} Ilyenkor éppen fordítva valósul meg a törvény, a jó pénz szorítja ki a rosszat. 2. Bimetallizmusban az átváltási arány rögzítésétől vagy annak hiányától függ a Grashem-törvény vagy annak ellenkezőjének érvényesülése. De akár az erősebb, akár a gyengébb pénz csapódik ki kincsként a forgalomból, a másik zavartalanul funkcionálhat értékmérőként és csereeszközként. Monometallizmus-

ban, a fémpénz-papírpénz együttes forgásakor a papírpénz ténylegesen pénzhelyettesítő. Ezért ugyanannyi aranyat, ezüstöt stb. kell képviselnie, mint a vele névértékben meg egyező érméknek. Amikor tehát "túlságosan sok" papírpénzt bocsátanak ki, akkor egyrészt biztosan az arany szorul ki, amelynek ársiója van, és az érvényes árszint papírpénzben határozódik meg. Ekkor azonban már egy minőségileg más pénzrendszer, alapvetően eltérő törvényei uralkodnak. Ha az arany kiszorul, de a gazdaság nem dezorganizálódik, akkor a rendszer békésen átnő a belső értékkel nem rendelkező pénzrendszerbe. Ellenkező esetben - s ez is elég gyakori volt - viharos áremelkedés következett be, amikor viszont a pénzforgalom törvényei teljesen felborulnak. Itt már szó sincs tehát a Grashem-törvény érvényesüléséről, a rossz pénzért, vagyis a papírért egyre kevesebb áru kapható. A végpont a pénzrendszer teljes összeomlása, a naturális csere uralkodóvá válása. S éppen ilyen körülmények között merült fel először az infláció fogalma.

1.3. A háborús infláció: hiperinfláció

Az amerikai függetlenségi és az észak-dél háború idején tapasztalt többszázszoros áremelkedést mai terminológiával hiperinflációnak nevezzük. A hiperinflációt, ami többek között az árszínvonal rohamos emelkedésében nyilvánult meg, olyan rendkívüli körülmények váltják ki, mint amilyen általában a háborús időszak, a súlyos, elhúzódó társadalmi konfliktusok illetve természeti katasztrófák. A forgalom papírpénzzel való túltelítettsége a háborús időszakok jellemzője. Ezt a túltelítődést nevezhetjük analóg módon a pénzforgalom felfúvódásának. Ilyen periódusokban az árak viharos emelkedésének ismétlődő kiindulópontja, a pénzmennyiség szinte korlátlan növekedése. Az árszintemelkedés formai oka így valóban a pénzoldalon van. Szemben a normális

gazdasági körülményekkel, amikor az árszínvonal változásának az oka nem szűkíthető sem csupán a pénzoldalra, sem csupán az áruoldalra, aháborús időszak abnormális gazdasági helyzetében a békés időszak gazdasági törvényei felborulnak, de legalábbis módosulnak.^{21/}

A gazdaság militarizálása, a speciális igények kielégítése kikényszeríti a termelési struktúra katonai célú átalakítását, lényegében deformálását. A termelési szerkezet hirtelen deformációja elkölthetetlenné teszi a korábban képződött jövedelmek egy részét, amelyek még a békés termelésben kialakult termelési és fogyasztási szerkezetnek megfelelő jövedelemelosztásként születtek. A jövedelemtulajdonosoknál - az államot kivéve - elkölthetetlen pénzfeleslegek képződnek, azaz kényszer-pénzfelhalmozás történik. Ebből azonban még nem feltétlenül következik a pénzforgalom "papírral" való telítődése, az árak hirtelen és jelentékeny emelkedése. A kínálatot nem találó fizetőképes kereslet különböző pénzügytechnikai eszközökkel elvileg leköthető és az állam javára átcsoportosítható. Ha az állam csak az így kieső keresletet pótolja és az állam által támasztott kereslet szerkezete éppen megfelel a háborús gazdaság kínálati szerkezetének, a gyors ütemű árszínvonalemelkedés elkerülése legalábbis nem kizárt.

Csakhog - a kormányok nagy bánatára - egyrészt lehetetlen a kínálathoz viszonyított jövedelemfeleslegek maradéktalan átszivása az állam javára. Másrészt - és ez a lényegesebb tényező - az állami megrendelések révén keletkező újabb és újabb személyes jövedelmek a fogyasztási cikkek piacára áramlanak.^{22/} A fogyasztási cikkek piacán, éppen a gazdaság háborús átállítása miatt egyre kevésbé kielégítő a kínálat az aktuális, fizetőképes kereslettel szemben. Ennek az oka kézenfekvő: a fogyasztási cikkek

termelése háttérbe szorul, sőt annak jelentős része is katonai jellegűvé válik. A hadiipar gyors fejlesztése elsődlegesen éppen a II. osztály rovására történik. Az áruhiány azután a fogyasztási cikkek piacáról fokozatosan, de ellenállhatatlanul áttérjed a termelési eszközök, ezen belül főként a nyersanyag és energiahordozók piacára is.

A hiány fokozódása miatt az árszint viharos emelkedése - kötött árak mellett a feketepiacon - akkor is elkezdődik, ha az állam nem nyúl a korlátlan pénzszaporítás eszközéhez, ha másért nem, akkor a pénz forgási sebességének ugrásszerű emelkedése miatt. Ha viszont beindul az árszinvonal emelkedése, méghozzá gyorsuló ütemben, akkor az állam - amennyiben a háború folytatódik - akarva-akaratlanul a papirospénz mind növekvő szaporítására kényszerül.

A hadigazdálkodásra való átállás és annak állami finanszírozása tipikus improduktív termelés és kiadás. Ez abban az értelemben improduktív termelés és kiadás, hogy a gazdaság működése szempontjából nem nélkülözhetetlen, miközben erőforrást von el és jövedelmet keletkeztet. Az erőforrásoknak a hadiiparba történő összpontosítása - eltekintve a kutatás-fejlesztés polgári ágazatokat is serkentő hatásától - mind rövid, mind pedig hosszú távon az erőforrások értelmetlen pazarlásával együttjáró folyamat. A hadiipar produktumai - kivéve persze az exportot - sem közvetlenül, sem közvetve nem járulnak hozzá az életszinvonal növeléséhez, a hadiipar kibocsátása teljes egészében kiesik az újratermelés körfolyamatából. Így minden olyan állami kiadás hosszabb távon súlyos következménnyel jár, amely tehát az előbbi értelemben improduktív tevékenységet finanszíroz.^{23/} A mérték persze itt se mindegy, de ettől is függ, hogy a folyamat átcsap-e hiperinflációba, s ez elvezet-e a teljes összeomlásig.

Összefoglalva tehát az infláció kifejezés keletkezése idején a mai értelemben vett hiperinfláció folyamatát jelölhette. A papirospénzben és az aranyban kialakuló árak kettőssége, vagyis a kettős értékmérés csak átmenetként állhatott fenn. Az a tény, hogy az aranyak a polgárháború alatt ázsiója volt a papirospénz-

zel szemben, azt igazolja, hogy az arany átmenetileg közönséges áruvá vált. Az arany kicsapódása, a papirospénz tömegének állandó és túlzott növekedése a gazdasági és pénzügyi összeomlás kísérő jelensége. Éppen ebből következik, hogy formailag csak a pénzoldalra^{24/} visszavezethető rohanó árszinvonalemelkedés csak rendkívüli - általában /polgár/háborús - időszakban következik be. A papirospénz mennyiségének korlátlan szaporodása, a pénzforgalom csatornáinak túltelítődése vagy felfúvódása és végső soron a pénzrendszer összeomlása, ezek alapján a hiperinfláció időszakának kísérő jelensége, illetve eredménye.

1.4. A századforduló jelensége: a drágaság

A /hiper/inflációtól jól elkülöníthetően a kortárs hazai szakirodalom a századfordulón megfigyelhető árszinvonalemelkedést a drágaság kifejezéssel jelölte. Ez a korszak - a ciklikus visszaesések ellenére is - nemcsak önmagában, de az európai országokhoz viszonyítva is gyors gazdasági növekedést eredményezett.^{25/} Ezt a viszonylag gyors növekedést azonban egy lassú, de folyamatos árszinvonalemelkedés kísérte. E század első évtizedében a múlt század utolsó évtizedéhez képest az árszinvonal 18 %-kal emelkedett.^{26/} A mai szóhasználattal /kúszó/ inflációnak nevezhető folyamat következtében az árszintemelkedés nem érte el az évi 2 %-ot.

Varga Jenő szerint a "... drágaság, illetőleg a drágulás azt jelenti, hogy ugyanannyi névértékű pénzért, mondjuk ugyanannyi koronáért kevesebb árut kapunk, mint azelőtt" "... drágaság és a pénz vásárlóerejének csökkenése egy és ugyanaz."^{27/} A lassú, folyamatos és tartós árszintemelkedést nevezi tehát - kortársaihoz hasonlóan - drágaságnak, illetve annak folyamatát hangsúlyozva drágulásnak.

A drágulás okairól az 1910-es években lezajlott vita^{28/} eredményeként arra a következtetésre jutottak, hogy az árak emelkedése nem magyarázható a pénzárú /arany/ illetve a közönséges áruk egymáshoz viszonyított értékének eltolódásával. Ugyanúgy elvetették annak a lehetőségét, hogy a drágulást az arany mennyiségének ugrásszerű növekedésével indokolják. Ezzel egyúttal kizárták annak is a lehetőségét, hogy a pénz mennyiségének változását jelöljék meg az áremelkedés előidézőjeként. A drágulás okát a megváltozott gazdasági-, társadalmi viszonyokban keresték, "... mint hogy a termelők a szabad áralakulást megakadályozván, mesterségesen emelik az árakat."^{29/} Az ún. mesterséges áremelkedésre csak az egyenlőtlen piaci erőhelyzet teremthetett lehetőséget, éppen ezért az árak emelkedése nem is általános, de legalábbis nem mindenre azonos mértékben kiterjedő." Ha tehát, mint ma, a drágaság általános voltát panaszolják, az csak szólásmód, mely a tényállást elferdíti. Nem a drágaság általános volta, sokkal inkább annak részleges volta, nem mindenre kiterjeszkedése okozza a zavarokat, a nagy eltolódásokat az áruk és szolgálatok előbbi megszokott értékviszonyában és ez által a megélhetési viszonyaiban."^{30/} Az árak emelkedésében a "gazdasági közület" egyenlőtlen erőviszonyai fejeződnek ki.

"Az irányzat a drágaság általánosítására a közgazdaság szervezetének védekezése a bajjal szemben. Oka, hogy a közgazdaság igyekszik az eredeti értékarányok és értékviszonyok helyreállítására. Ezért a drágaság problémája voltaképpen éppen ott kezdődik, ahol annak általános jellege nem érvényesül, vagyis ott, ahol az eredeti értékarány fönn nem maradt, hanem megváltozott."^{31/} Abban az esetben, ha az áruk egy részének ára emelkedni kezd, a gazdaság szereplői természetesen alkalmazkodni

kivánnak - normális esetben - az új helyzethez. Ebből a szempontból az a fajta alkalmazkodás minősíthető sikeresnek, amelynek révén az egyes szereplők saját áruik árában legalább az átlagos áremelkedés mértékét elérik. De természetesen ehhez is - hol több, hol kevesebb - időre van szükség. Így, még ha az eredeti arányok helyre is állnának, "... az átmeneti idő egyesek, de nagyon valószínűleg egész osztályok viszonyait is lényegesen változtatja."^{32/}

Az alapos, sokoldalú és nyílt vita igen fontos összefüggéseit tárta fel a drágaságnak. Mégis maradt számos tisztázatlan kérdés. Ilyen például mindjárt az, hogy hogyan lehetséges tartós árszínvonalemelkedés, ha az arany relatív értékváltozása nem indokolja azt, és a pénz az arany? Logikailag aligha vitatható, hogy miután az arany relatív értékváltozását kizárták a magyarázó tényezők közül, így azt kell fentenni, hogy akkor már de facto az arany nem töltötte be a pénz szerepét. Hiszen hiába képesek bizonyos erők mesterségesen feltornászni saját áraikat, ha az arany a pénz, akkor valahol ennek kiegyenlítése érdekében árcsökkenésnek kell bekövetkeznie. Önmagában a monopólium megléte, de még erősödése sem ad hiánytalan magyarázatot az árszínvonal tartós emelkedésére.

A tartós árszínvonalemelkedés - ha a termelés volumene nem csökken - akkor több pénzt is igényel. De ez a több pénz nem lehetett aranypénz, mert ennek ellentmond a belsőértékkel rendelkező pénz és a közönséges áruk cseréjét közvetlenül is szabályozó értéktörvény. A drágulás ezért az arany érmerendszer keretein belül már nem magyarázható. A megváltozott társadalmi-gazdasági viszonyok az elméleti teóriáktól függetlenül új típusú pénzt is igényeltek. Abban a pillanatban, amikor a pénz helyettesítők a szó szoros értelmében nem az aranyat helyettesítik /ez valószínűleg mennyiségileg egybeesik a 100 %-os fedezettség megszűné-

sével/ megszűnnek pénzhelyettesítőként funkcionálni, s maguk veszik át a pénz szerepét. Így tehát az arany megszűnik a továbbiakban pénz lenni, egyre inkább a bankok trezorjaiba vándorol, visszaszorul az áruforgalom lebonyolításában és fokozatosan kincsé merevedik. Ezzel szemben a pénzhelyettesítők tényleges pénzzé, belső értéknélküli /vagy papirosanyagú/ pénzzé válnak, s megkezdik "diadalmenetüket".

Feltételezhető tehát, hogy a XX. század elején a pénz már nem az arany volt. Ha viszont a pénz szerepében az aranyat felváltja a belsőérték nélküli pénz, akkor a drágulás magyarázatánál a pénz mennyiségének alakulása nem elhanyagolható szempont. Belsőérték nélküli pénzrendszerben a pénz mennyisége, ha nem is közvetlenül, nem is egyenes arányban, de tagadhatatlanul befolyásolja az árszínvonal magasságát.^{33/} Tehát ahhoz, hogy a monopóliumok áremelési törekvései ténylegesen az árszínvonal folyamatos emelkedéséhez vezessenek, olyan pénzügyi rendszer kell, ami képes biztosítani az ehhez szükséges pénzmennyiséget. A pénz mennyiségének növelése nélkül a monopóliumok áremelése - ha képesek ezt kiereszkölni - más területek árcsökkenéséhez kell vezessen. Hosszú idő átlagában tehát az árszínvonal nem emelkedhetne. De mivel a bankjegykibocsátás és az erre felépülő modern pénzügyi rendszer maga is monopóliumok /állami-kormányzati/ összessége, így automatikus gátja a pénzteremtésnek nincs. /Korlátok persze mind a hitelkereslet, mind a hitelkinálat oldalán találhatók.^{34/}

A monopóliumokra alapozott bankrendszer a pénzteremtés feladatát kétséggel /túl/ jól ellátja. Persze, a belsőérték nélküli pénz technikai értelemben vett korlátlan szaporíthatósága csak egy olyan lehetőség, amellyel nem muszáj /vissza/élni. De az arany kiszorulása éppen azért törvényszerű, hogy utat nyisson a pénz alakulásánál azoknak a társadalmi-gazdasági folyamatoknak,

amelyekben változó intenzitással és minőségileg egymástól eltérően, de korlátozódik a gazdaság autonómiájának foka.

A drágaságot, az árszínvonal emelkedését, vagyis a pénz vásárlóerejének csökkenését a XIX. század utolsó harmadában megerősödő és kiteljesedő monopolisztikus tendenciák alapján magyarázhatjuk. A monopóliumoknak a termelésben betöltött egyre jelentékenyebb szerepe, a szervezett munkásság kialakulása és megerősödése alapvetően érintette és változtatta meg az újratermelési folyamatot. Az árszínvonal lassú és folyamatos emelkedése elválaszthatatlan attól a folyamattól, amelyben a társadalmi erők küzdelme megjelenik és részben feloldódik. A drágaság az általános árszint emelkedése, a pénz vásárlóerejének csökkenése. Tartós, folyamatos jelenség, melynek lényege nem mindenre és nem azonos mértékben való kiterjedése, s ennek következtében a jövedelmek újraelosztása. A tartós árszínvonalemelkedés ellenére - amelyet nem lehetett az arany és a közönséges áru értékviszonyában bekövetkezett változással magyarázni - nem alakult ki kettős érték-mérés. Feltehetően azért, mert ekkor már de facto az aranyérmes-rendszert felváltotta a belsőértékkel nem bíró pénzrendszer.^{35/} Az arany így ténylegesen fokozatosan háttérbe szorult, s az új viszonyokhoz jobban idomuló papirosanyagú pénzrendszer vette át - módosult formában - korábbi szerepét.^{36/}

1.5. Árszínvonalemelkedés vagy infláció?

Az első világháborút követően, de különösen a "Nagy válság" után az arany - néhány sikertelen kísérlettől eltekintve^{37/} már deklaráltan sem töltötte be a pénz szerepét a belföldi forgalomban. Így az árszínvonal változása már egyértelműen elszakadt az aranytól. A drágaság elemzéséből kitűnt, hogy a korabeli hazai polgári és marxista közgazdászok igen fontos kérdésekben közel kerültek az árszintváltozás fogalmának mai értelmezéséhez - belső

értékkel nem bíró pénz esetén. Ehhez képest lényeges elkanyarodást, napjainkig érvényesülő kitérőt jelentett a huszas években megjelenő és egészen a hatvanas évekig domináns hivatalos marxista álláspont.^{38/} E szerint alapjában nincs különbség a lassú áremelkedés /korábban drágaságnak nevezett folyamat/ és az egyre gyorsuló árszintemelkedés /korábban eredetileg inflációnak nevezett/ folyamata között. E két jelentősen eltérő folyamatot együttesen az infláció kifejezéssel illették. Az árszintemelkedést társadalmi-gazdasági szempontból egyaránt roppant káros jelenségként kezelve, kiemelték a szocialista gazdaság árcsökkenésre irányuló gazdaságpolitikájának - egyébként soha nem bizonyított és rövid időszaktól eltekintve ritkán beváltott - előnyeit.

De vajon mi lehetett az alapja ennek a törekvésnek? A drágulás folyamatát mind a polgári, mind a marxista közgazdászok elsődlegesen elosztási kérdésnek tekintették. Heller Farkas szerint "Az árszínvonal minden jelentősebb változása bizonyos körök életszínvonalában változásokat idéz elő." Bármilyen is váltja ki az árak változását, annak eredményeként "... egyes körök életszínvonala emelkedik, másoké pedig süllyed... Minthogy pedig az életszínvonal leszállítása ellen mindenki védekezni igyekszik, minden árszínvonalváltozás jövedelemelosztási küzdelmet indít meg."^{39/} Az árszínvonalemelkedés életszínvonalat kikezdő hatása már a polgári szerzők egy részének álláspontjában is felfedezhető. Innen csak egy kis lépés az, amit a marxisták tettek meg: "A munkásságot a drágulás, mint a jövedelemmegosztást mélyrehatóan megváltoztató jelenség érdekli... A drágulás fölemészti a munkabéremelkedést ... a drágulás által az ipari tőkések profitja emelkedett, vagyis a társadalom összes termeléséből a drágulás folytán nagyobb rész jut nekik, mint eddig."^{40/}

A képlet leegyszerűsítve a következő. Az árszínvonalemelkedés

jövedelemújraelosztást idéz elő. Ez a jövedelemújraelosztás pedig törvényszerűen a munkásosztályt sújtja relatív és gyakran abszolút értelemben is. Ezért az árszínvonal emelkedés - elsősorban a szociális szempontok miatt - rendkívül káros. Emiatt a tervgazdaságból számítani kell az inflációt, hiszen senkinek sem lehet érdeke a munkásosztály /reál/jövedelem szintjének és részesedésének csökkentése.

Az áremelkedéssel szemben az árleszállítás politikája egyértelműen ideológiai tartalmat kapott.^{41/} "A tőkés infláció a papírpénz-emisszióknak olyan kihasználása a tőkés gazdaságban uralkodó osztály részéről - függetlenül attól, hogy az inflációt tényleges gazdasági szükségszerűség idézte-e elő, vagy az uralkodó klikk kényszerítette-e a forgalomra - ami a papírpénz elértéktelenedésére, a nemzeti jövedelemnek ezen osztályok érdekében való újraelosztására és az ártermelés és forgalom mechanizmusának zavarására vezet."^{42/}

A tervgazdaságban viszont "... éppen az árleszállítás politikája az az eszköz, amelynek segítségével a munkásosztály latba veti befolyását az önköltség csökkentése érdekében, arra kényszeríti a gazdasági szervezeteket, hogy rugalmasabbak legyenek, s amelynek segítségével a termelés ésszerűsítésére ösztönöz, és ezzel létrehozza az ország iparosításának előrevitele szempontjából oly nélkülözhetetlenül szükséges szocialista felhalmozás valóban egészséges forrásait."^{43/} /Maga az idézet egyébként önleleplező, hiszen az árcsökkentés ebben az összefüggésben nem az életszínvonal emelésének, hanem az iparosítás előrevitelének eszköze. Az árleszállítást a gyakorlatban pénzoldalról kényszer-pénzfelhalmozás, reál oldalról pedig a hiány állandósulása kísérte. S mindezt elméleti oldalról a kínálatnál szükségszerűen gyorsabban emelkedő fizetőképes kereslet ismert sztálini tétele alapozta meg./

Ezek a deklarációk - empirikus tényekkel nem, vagy meglehetősen hiányosan alátámasztva - adták az alapját annak a voluntarista gazda-

ságpolitikai szemléletnek, amely többek között a pénz stabilitásának fenntartása alapján is szembe kívánta állítani a két gazdasági-társadalmi rendszert. De ebben a felfogásban az infláció - már nem csak az eredeti, háborús periódus hiperinflációja, hanem emellett a századfordulón megismert folyamatos árszinvonalemelkedés, azaz a drágulás szinonimája is.^{44/} Mivel a két folyamat összemosódott és a hiperinfláció valóban a gazdaság széttzilálódásához és jelentős társadalmi rétegek súlyos nélkülözéséhez vezet, ezért az infláció kifejezést száműzték a tervgazdaság közgazdasági szótárából.^{45/}

A hazai közgazdasági irodalomban is komoly változáson ment át az árszinvonal emelkedés értelmezése.^{46/} Az árszinvonalemelkedés vitathatatlan tény. A folyamat értelmezése, minősítése viszont jelentősen eltér az egyes szerzők felfogásában. Dobrovits Iván szerint: "Általánosan az a vélemény, amely szerint a pénz vásárlóerejének csökkenése - függetlenül annak mérvétől és ütemétől - infláció. Ennek az elképzelésnek az alapja a "szuperstabil" pénz illúziója. De ilyen szuperstabil pénz nem létezik. Ehhez mozgás és fejlődésnélküli "halott gazdaság" kellene, amelyben a termelés, a gazdaság arányai, az árszinvonal és az árarányok stb. mozdulatlanok, nincs társadalmi változás, fejlődés sem." Dobrovit Iván: Gondolatok a papírpénz szerepének értelmezéséről. Pénzügyi Szemle 1964/8. 624.o.

"Pénzérték csökkenésen - az általánosan elfogadott terminológiának megfelelően - az árszint emelkedést értem. ... Ha a fogyasztói árszint emelkedése nem haladja meg az évi 2 %-ot, akkor az árszint viszonylagos stabilitását biztosítotttnak tekintjük." - írja Zala Júlia.

Földes Károly álláspontja szerint: "Az infláció a gazdasági egyensúly rendszeres megbontása, amely a végső jövedelmek és a végső felhasználás tartós egyensúlyhiányában és a pénz vásárlóereje emellett bekövetkező csökkenésében nyilvánul meg."

Szegő Szilvia az inflációt a pénzmennyiség növekedés sajátos esetének tekinti. "Pénz és vásárlóerő teremtése a szó szoros értelmében, annak következtében a gazdasági élet egyes alanyai vásárlóerőkhöz jutnak anélkül, hogy az új vásárlóerőnek megfelelően növekedett volna a termelés és ezzel feltételezhetően az árukinálat ... Infláció forgalmi szféra jelensége ugyan, de tartalmát tekintve áthatja a termelés, az elosztás, a csere és a fogyasztás valamennyi szféráját."

Rácz László véleménye szerint "Az inflációtól meg kell különböztetnünk azokat a tervszerű ár- és bérmodosításokat, amelyeket meghatározott problémáink megoldására a tervben előirányzunk és végrehajtunk."⁴⁷

Utóbbi megfogalmazás - amely azonos Csikós-Nagy Béla véleményével is - részletesebb kifejtése tekinthető a mai "hivatalos" felfogásnak: "Első ízben Lerner fejtette ki azt az elméletet, amely szerint lehetséges áremelkedés infláció nélkül. Eszerint elképzelhető olyan helyzet, amikor a kínálathoz képest folyamatosan növekszik a kereslet és az árak emelkednek, és ez előre is látható. Ebben az esetben olyan áremelkedési folyamattal van dolgunk, amihez nem kapcsolódik az infláció ördöge.

Az infláció nem az áremelkedés, hanem az előrelátás hiánya és így az ellensúlyozás elmaradása miatt veszélyes. Az előre látott áremelkedésnél nincs túlkereslet. Az emberek eleve tudják, hogy a jövőben több pénzt fognak költeni, ugyanígy, hogy magasabb árat fognak fizetni. A remélt kereslet megegyezhet a remélt kínálattal."^{48/}

Az árszinvonal emelkedése gyakorlatilag nem bontható két részre, de elméletileg sem vezet sehova ez a megkülönböztetés. A tervezett és a nem tervezett árszinvonalváltozás egymástól minőségileg nem választható el. Az áremelkedés által kísért folyamatokról legfel-

jebb utólag dönthető el, hogy hozzájárultak-e a gazdasági stabilitáshoz vagy éppen a fokozódó egyensúlytalanságot jelezték. Másrészt az egyik legfontosabb kérdésre, hogy ti. milyen jövedelem-újraelosztást okozott az infláció, arra a nomináljövedelmek változása, illetve az egyes rétegek fogyasztási struktúrájának ismeretében adható kielégítő válasz. Ebben a két szélső eset - minden réteg életszinvonala emelkedik, illetve csökken - között számtalan variáció akad. Mindezek alapján a tervgazdaság árszint-változásának megjelölésére praktikusán két lehetőség adódik:

- az általános árszinvonalemelkedés és a drágulás, illetve az infláció és a hiperinfláció azonosítása, vagy

- az általános árszinvonalemelkedés, és az infláció szinonimaként való szerepeltetése és ettől a hiperinfláció folyamatának éles elválasztása.

A továbbiakban elfogadva a köztudatban is általánosan használt formulát, így a lassú, kúszó inflációt és az árszinvonalemelkedést szinonim fogalomként használjuk.^{49/}

Az infláció vagy árszinvonalemelkedés első, fogalmi megközelítése után még számos tartalmi kérdés maradt válasz nélkül. A következő fejezetben ezek közül elsőként az árszintváltozás és az érték kapcsolatát tekintjük át.

2. Az érték és ár kapcsolata belső értékkel nem rendel-
kező pénzrendszerben

"A definíciók alkotására való jogunk nem korlátlan; csak olyanokat állapíthatunk meg, amelyek hasznosak annak a tudománynak a számára, ahol alkalmazzuk" Malthus

/Idézi: Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás
KJK 1976. 25. o./

Ugy tűnik, hogy mindeddig sem az értékelmélet, sem az ár-elmélet nem tisztázta megnyugtatóan az érték és ár kapcsolatát, illetve a munkatermelékenység változásának hatását az árakra.

"Látszólag feloldhatatlan, megmagyarázhatatlan ellentmondás van abban, hogy miközben szakadatlanul emelkedik a munka termelékenysége, /ha nem is kielégítő ütemben/, ez pedig csökkenti a termékegységek értékét, ugyanakkor, ha nem is folyamatosan, hanem inkább lépcsőzetesen emelkedik a fogyasztói árak színvonala is. Pedig az érték csökkenésével együtt az áraknak is csökkenniök kellene."^{50/} Hagelmayer I. szerint "az egységnyi érték pénzben kifejezett árát tekintjük tehát az árszintnek."^{51/} Ez a meghatározás statikusan szemlélve helyes, ám dinamikában, a termelékenység bekapcsolásával ellentmondáshoz vezet. A termelékenység növekedése az egységnyi árban levő érték csökkenésével jár. És ez az értékcsökkenés nem vezet az áruk árának eséséhez még tendenciaszerűen sem.

Mivel az értékcsökkenés a termelékenység emelkedés nyomán nem vezet árcsökkenéshez, ezért Csikós-Nagy Béla egyenesen hipotetikusnak nevezi az érték és termelékenység között fennálló fordított arányosságot.^{52/} Véleménye szerint ez az összefüggés legfeljebb a szabadversenyos kapitalizmus világában érvényesülhetett. A XX. században bekövetkező társadalmi-gazdasági változások ezeket a kapcsolatokat hatályon kívül helyezik.

Az érték és ár viszonyának tisztázatlansága vezet el ahhoz a következtetéshez is, amely a termelékenység emelkedés mellett elmaradó árszinvonalcsökkenést is inflációnak minősíti.^{53/}

Az érték és ár kapcsolatának feltárására számos kísérlet született. Ezek közül kettőt emelünk ki.

"Ha a fogyasztási cikkek értéktömegének egységére vetített munkabért tekintjük az elméleti árszintnek, akkor - ha a bérek nem változnak és a munka termelékenysége emelkedik - a fogyasztási cikkek értéktömegének egységére jutó bér csökken, tehát az elméleti árszint is csökken."^{54/} De mivel a bérek lefelé merevek, felfelé viszont nem, ezért az árszinvonal legalábbis nem csökken. A gyakorlat oldaláról kielégítő megoldás elméletileg mégsem teljes. A fentieket tört formában felírva

munkabér

a fogyasztási cikkek értéktömege

tehát a munkabérek összegét a fogyasztási cikkek értékéhez kell viszonyítani, ekkor:

- A számláló felől közelítve az árszint továbbra is az értékegység ára, hiszen a bérek összege is pénzösszeg;

- a nevező felől közelítve a termelékenység emelkedése sem változtathat ezen a helyzeten. Még akkor sem, ha a termelékenyebb munkát "sűrített"^{55/} munkaként fogjuk fel. Ekkor ugyanis a marxi értelmezésben a munka termelékenysége a munkaintenzitásban oldódna fel.

Ha az árszintet - dinamikában - elsősorban az értékegység árának kifejeződéseként tekintjük, az láthatóan ellentmondást hordoz magában. Erre hívja fel a figyelmet Hoch Róbert is: "... nem akkor beszélünk árszinvonal-emelkedésről, ha a pénz egységéért vásárolható értéknagyság csökken." Ezért Hoch Róbert az árszinvonalat "... az érvényes egységárok halmazaként" definiálja, majd hozzáfűzi: "E definíció mögött az az elméleti meggondolás rejlik,

hogy az ár elsődlegesen és közvetlenül pénzmennyiség és ármeny-nyiség aránya. Az árszinvonal ily módon implikálja a pénzegység-gel realizálható értéknagyságot." "Az árszinvonal ebben a felfo-gásban csak vektorként kvantifikálható - /azaz egyetlen számmal nem - S.Gy./ - az érvényes egységárak vektoraként."^{56/}

Ebben az esetben tényleg vektorként lehet csak megfogni az ár-szintet, mert - bár másodlagosan ott van az érték is - ebben a megfogalmazásban nem lehet közös nevezőt találni az érvényes árak-nak. Továbbá azt sem lehet megállapítani, hogy milyen mechanizmu-son keresztül fejeződik ki a munka termelékenységének változása az áru árának változásában, vagy éppen változatlanságában.^{57/}

Ugy tűnik tehát, hogy sem az értékelmélet, sem az árelmélet alapján elméletileg nem tisztázható megnyugatóan az érték és ár kapcsolata, illetve a munkatermelékenységének változása és az árak viszonya. Az árszint változásának vizsgálatán keresztül pró-bálunk néhány gondolatot hozzátenni ehhez az egyértelműen aligha lezárható kérdéshez.

2.1. Az áruk ára és változásai

A marxi pénzelmélet szerint az áru értékének megjelenési for-mája a csereérték. A pénzbeni csereérték, - vagyis az érték pénz-beni megjelenési formája - az ár. "Az áruárak a pénz változatlan értéke esetén csak akkor emelkedhetnek általánosan, ha az áru-értékek emelkednek; változatlan áruérték esetén pedig csak akkor, ha a pénz értéke esik." "Az áruárak a pénz változatlan értéke esetén csak akkor eshetnek általánosan, ha az áruértékek esnek; változatlan áruértékek esetén pedig csak akkor, ha a pénzérték emelkedik."^{58/}

Az áruk tényleges árait, vagy az áruk egész sorának árát, az árszintet - ami a definíció szerint nem más, mint a pénzbeni cse-reérték - az áruk értékének és a pénz értékének egymáshoz viszo-

nyitott mozgása adja meg. Bácskai Tamás^{59/} jelölését használva a pénz csereértékének változását $\frac{T}{T_p}$ hányados fejezi ki, ahol

- T a közönséges árukat termelő munka termelékenységének változását
- T_p pedig a pénzárut termelő munkatermelékenységének változását jelenti.

Ebből is nyilvánvaló, hogy a forma - a pénzcseréérték - változatlan maradhat akkor is, ha mindkét tényező egyforma mértékben és ugyanolyan irányban változik. És változhat akkor is a pénzcseréérték, ha a pénz értékének nagysága változatlan. Ezt a két tényezőt - bár eléggé közismert - előre is érdemes kiemelni.

2.2. Az árszintről

Tekintsük az "egységnyi érték pénzben kifejezett árát" az árszintnek. Az áruk értékét munkaidőben fejezhetnénk ki, ha lehetne. Tételezzük fel, hogy mégis lehet. Válasszuk az értéknagyság egységéül az egy órányi munkamennyiséget. És most lássunk egy példát:

- I. - 1 kg kenyér előállítására 1 óra munkát igényel
- 1 kg kenyér ára 1 font
- 1 font /aranypénz/ 1 óra munkát tartalmaz
- ekkor
- az árszint = 1
- a pénz csereértéke $\frac{1}{1} = 1$
- az érték egysége 1 óra munka.

Emelkedjen a munka termelékenysége a kétszeresére a kenyérmél, és maradjon változatlan az aranynál, vagyis a pénznél

- II. - 1 kg kenyér előállítására $\frac{1}{2}$ óra munkát igényel
- 1 font 1 óra munkát tartalmaz
- az érték egysége továbbra is 1 óra munka.

A definíció szerint az árszint = 1, vagyis változatlan. Hi-

szen egy óra - tehát az értékegység - pénzben kifejezett ára továbbra is 1. Ez az eredmény azonban szemmel láthatóan téves, mert a pénz csereértéke is, és az árszint is feltehetően megváltozott. Mégpedig úgy, hogy az árszint a felére esett, a pénz csereértéke pedig a kétszeresére növekedett, miközben értéke változatlan maradt.

Valóban az értékegység pénzbeni ára az árszint? Csak akkor lehetne az, ha az értékegység a termelékenység növekedésével azonos irányban és mértékben változna. Vagyis, ha az értékegység a tárgyidőszakban egyenlő lenne a bázis időszaki értékegység és a termelékenység növekedésének hányadosával. Az ár az áru pénzbeni csereértéke - az érték megjelenési formája. Kifejezi azt, hogy az áru egy egysége mennyi pénzzel cserél helyet. A pénz csereértéke pedig a tőle különböző használati értékben jelenik meg. Vagyis az áruban rejlő ellentét, a használati érték és érték ellentéte, amely a felszínen, mint az áru és pénz ellentéte jelenik meg, kifejeződik abban is, hogy az árszint egységnyi használati értékében levő érték árát jelenti. A pénz csereértéke pedig azt mutatja meg, hogy a pénz egységéért mennyi használati értékben foglalt értéket lehet kapni.

A pénz csereértékét a közönséges áru és a pénzáru egységében levő érték aránya határozza meg. Az előbbi példa éppen ezt az eredményt mutatta, hiszen a pénz csereértéke a kétszeresére nőtt, az árszint pedig a felére süllyedt. A pénzáru értéke közben változatlan maradt, a csereértéke növekedett, míg az árszint csökkent. De vajon minek az árszintje csökkent? A válasz egyértelmű: 1 kg kenyérére - és nem egységnyi munkamennyiségé, amelynek mértéke változatlanul 1 óra - vagyis a használati értéké. A használati értékek árváltozása mögött pedig felfedezhető az áruegység értékének süllyedése.

Összefoglalva tehát az árszint egységnyi használati értékben levő érték pénzben kifejezett ára. Ez az árszint pedig akkor változhat, ha

- változik az egységnyi használati értékben megtestesült munkamennyiség és a pénzárú értéke változatlan,
- a pénzárú egységében levő munkamennyiség változik és az egységnyi használati érték értéke változatlan,
- illetve ha mindkét tényező - a pénz és a közönséges áru egységének értéke is változik - de nem egy irányban és nem azonos mértékben.

Ily módon a pénz csereértéke nem azt mutatja meg, hogy egységnyi pénzért mennyi értéket lehet kapni, hanem azt, hogy egységnyi pénzért mennyi használati értékben levő értéket lehet kapni.

A használati érték egysége csak elméletileg létező kategória. A használati értékek különböző minőséget jelenítenek meg. A különböző minőségeknek viszont nincs közös egysége. Ez azonban éppen a valóságban meglevő ellentmondásból fakad. Az árszint következetes értelmezéséhez mégis szükséges feltételezni a használati érték egységének mérhetőségét.^{60/}

A fenti fogalmak tisztázására azért volt szükség, hogy világosabbá váljon: a termelékenység növekedésének miért nem kell feltétlenül - sem arany, sem modern, belső érték nélküli pénzrendszerben - az árszinvonal eséséhez vezetnie.

2.3. Az árszint és a pénz csereértékének mozgása az arany-pénzrendszerben

A fogalmak tisztázása után egy igen egyszerű példa segítségével ábrázolható az árszint és a pénzcsereérték változása. A példa a minél könnyebb áttekinthetőség érdekében egy olyan gazdaságot

ábrázol, ahol mindössze egyetlen egy terméket - kenyeret - termelnek. Egy darab egy kilogrammos kenyér előállítása átlagosan egy munkaórát igényel. A kenyérgyártásban egy munkás napi nyolc órát dolgozik. A munkás bére négy aranytallér. Egy aranytallér szintén egy munkaóra ráfordítást tartalmaz. A vázolt feltételek mellett 1 kg kenyér ára 1 aranytallér lesz. A munkás munkabéréért 4 kg kenyeret vásárolhat. /V.ö. 1. sz. táblázat/

1. táblázat

Eddig minden egyszerű és magától értetődik. Mi történik azonban akkor, ha megnő a munka termelékenység, például a kétszeresére? Milyen változások következnek be az árszintben, a pénz csereértékében, a munkaerő áru értékében stb? Ezt ábrázolja a 2. sz. táblázat.

2. táblázat

Jól látható, hogy ha feltételezzük a munkaerő értékének állandóságát, akkor az árszinvonalnak - a pénz változatlan értéke mellett - a felére kell esnie, míg a pénz csereértékének a kétszeresére kell emelkednie. A példában szereplő gazdaság egyetlen dolgozójának életszinvonala nyilvánvalóan növekedett, hiszen az elfogyasztható használati értékek tömege megduplázódott. Mindez úgy következett be, hogy eközben az elfogyasztott termékek értéke mit sem változott. Az tehát megállapítható, hogy, amennyiben a pénz értéke állandó, akkor az áraknak a termelékenység növekedésének arányában csökkenni, a pénz csereértékének emelkednie kell. Mindez persze akkor következik be, ha a munkaerő értéke **stabil és természetesen** a tiszta aranypénz-rendszer törvényei érvényesülnek.

2.4. Az arany értékének viszonylagos állandóságáról

Abban a folyamatban, amelyben az aranytermelés tőkés termeléssé válik, értékének változása egyre kevésbé mutatkozik meg. Kimutatható, hogy mind az aranytermelés, mind az aranykereslet és

1. táblázat

Kenyer /áru/				Munkaerő	
mennyisége	értéke	ára	munkabér	munkabér csereértéke	munkaerő értéke
1 kg	1 munkaóra	1 arany-tallér	4 arany-tallér	4 kg	4 munkaóra
Pénz /arany/					
1 egységnyi pénz értéke		csereértéke		árszint	
1 munkaóra		1		1 aranytallér	
				kg	

2. táblázat

Kenyer /áru/				Munkaerő	
mennyisége	értéke	ára	Munkabér	Munkabér csereértéke	Munkaerő értéke
1 kg	$\frac{1}{2}$ munkaóra	$\frac{1}{2}$ arany-tallér	4 arany-tallér	8 kg	4 munkaóra
Pénz /arany/					
1 egységnyi pénz értéke		csereértéke		árszint	
1 munkaóra		2		$\frac{1}{2}$ aranytallér	
				kg	

kinálat igen magasfokú monopolizált már a kapitalizmus kialakulása előtt is. Az arany értékmérő funkcióját az a tény, hogy az arany bányatermék és ezért a gazdálkodás tárgyának monopoliumából fakadóan értékét nem az újratermeléséhez átlagosan szükséges munkamennyiség határozza meg, még tovább deformálja keresletének és kínálatának magasfokú monopolizáltsága, valamint a folyó termelésnek a felhalmozott készletekhez viszonyított elenyésző nagysága. Ezek a tényezők együttesen megakadályozzák értékváltozásának kifejeződését.^{61/}

Napjainkban, amikor számos - gyakorlati és elméleti, keleti és nyugati - közgazdász újult erővel az arany szerepének a visszaállítását javasolja, éppen azzal érvel, hogy ezáltal egy stabil értékű valutára támaszkodva elérhető az árstabilitás.^{62/} Az ilyen javaslatok teljesen irracionális volta mellett meg kell jegyezni még azt is, hogy az arany értékének állandósága árszínvonal csökkenéshez vezetne egy fejlődő gazdaságban. Ez viszont legalább olyan károkat okozhat, mint az árszínvonal emelkedése.

A valóságban viszont szembe kell nézni azzal, hogy a pénz értéke - amíg az arany volt a pénz - éppen azért lehetett viszonylag állandó, azért csökkenhetett időnként a konjunktúra-ciklustól függetlenül is az árszínvonal, mert az arany értékét éppen nem tisztán az értéktörvény határozta meg. Ezért nem tartozik feltétlenül az aranytermelés lényegéhez, hogy termelékenysége lassabban emelkedjék, mint a többi árué. Hosszú távon akár a többi áru termelékenységeinek növekedésével megegyezően is mozoghatna az aranytermelő munka termelékenysége.^{63/} Ha ez kifejeződhetne a pénz csereértékében, akkor persze az árszintnek sem kellene mindenképpen esnie.

Következő példánk éppen azt a helyzetet mutatja, amikor az aranytermelő munka termelékenysége - hasonlóan a közönséges árukhoz - is a kétszeresére emelkedik. /V.ö. 3/a táblázat/

Kenyer /áru/			Munkaerő		
mennyisége	értéke	ára	munkabér	munkabér csereértéke	munkaerő értéke
1 kg	$\frac{1}{2}$ munkaóra	1 arany- tallér	4 arany- tallér	4 kg	2 munkaóra

Pénz /arany/		
1 egységnyi pénz értéke	csereértéke	árszint
$\frac{1}{2}$ munkaóra	1	1 <u>aranytallér</u> kg

A 3/a táblázat összevetve az 1. táblázattal, vagyis a kiinduló állapottal azt mutatja, hogy sem az árszint, sem pedig a pénz csereértéke nem változott. Ellenben a pénz értéke a felére zsugorodott. Ugyancsak a felére esik a munkaerő értéke is, miközben a munkabér egyáltalán nem csökkent. A bérek által el-sajátítható használati értékek volumene nem változik, de lényegesen csökken részesedésük a létrehozott új értékben. Így a munkaerőnek mint termelési tényezőnek csökken a részesedése a létrehozott jövedelemből. Ezért - bár pontosan nem lehet tudni - de viszonylagosan mindenképpen visszaesik a kereslet a fogyasztási cikkekkel jelképező kenyér iránt. A kenyér-kinálathoz képest a kereslet ezáltal szűk lesz és ez árcsökkenéshez vezet, vagyis a piaci egyensúly időlegesen megbomlik.

Az egyensúly helyreállítása érdekében - a termelés szerkezetének rögzítése mellett - a béreket hozzávetőleg kétszeresükre szükséges emelni. Ez megfelel annak a tapasztalati ténynek, hogy a munkaerő értéke rövid távon kevésbé ingadozik.^{64/} /Persze a termelékenység nem változik ilyen gyorsan./

Ha a tárgyidőszakban egyensúly volt, akkor a béreknek a termelékenység növekedésének arányában kell emelkedni. Ha a bérek növekedési üteme nem éri el a termelékenység növekedési ütemét, akkor az árszint csökkenni, a pénz csereértéke pedig emelkedni fog. Ennek elkerülése és az egyensúly fenntartása érdekében emelkedjenek a munkabérek 8 aranytallérra és ezzel a munkaerő értéke 4 órára. A 3/a állapotban jelzett változatlan árszint és pénz-csereérték így már tényleg valóságos helyzetet ábrázolhat.
/V.ö. 3/b táblázat./

- 24 -

A munkabérek emelkedésével, az értük megvásárolható használati érték tömeg növekedésével az elosztásban ismét visszaálltak az eredeti arányok.

2.5. Az árszint és a pénzcseréérték mozgása, belső értékkel nem rendelkező pénzrendszerben

Belső értékkel nem rendelkező pénz esetén a pénz értékéről beszélni legalábbis félreértésekre adhat okot. De a papirosanyagú pénz egy-egy egysége is megjelenít bizonyos nagyságú értéket, miután kapcsolatba kerül az áruk összességével. Azt az átlagos érték-nagyságot, amelyet a belsőérték nélküli pénz képvisel, a továbbiakban a pénz képviseleti értékének nevezzük.

Belső értékkel rendelkező pénz esetén a pénzárú értéke és képviseleti értéke - mértékében és változásának irányában - megegyezik. A pénzárut termelő munka termelékenységének emelkedése vagy visszaesése egyaránt és egyformán érinti a pénzárú értékét és képviseleti értékét is. /Nyilvánvalóan ez akkor igaz, ha az értékváltozás egyáltalán kifejezésre juthat, tehát ez is inkább csak elvi lehetőség./

A belső értékkel nem rendelkező, papirosanyagú /vagy még az sem/ pénz saját értékkel nem rendelkezvén, azzal együtt sem változhat. Ugyanakkor ha az árszinvonal stabilitását egyensúlyi kritériumnak tekintjük, akkor célszerű azzal a feltételezéssel élni, hogy a pénz képviseleti értéke azonos mértékben és irányban változik a társadalmi összmunka termelékenységével. Ha ez megvalósul, úgy lényegében ugyanolyan helyzet áll elő, mint amikor a pénzárut termelő munka termelékenysége a többi áru termelékenységével megegyezően változik /és ez lenne a természetes./

Belsőérték nélküli pénzrendszerben a pénz csereértéke és az árszint hasonlóan értelmezhető, mint aranypénzrendszerben. A pénz csereértéke kifejezi az egységnyi pénzen vásárolható használati

értékben levő értéket, az árszint pedig itt is az egységnyi használati értékben levő érték pénzben kifejezett ára.

Ugy véljük, hogy ezek a meghatározások összhangban vannak a köznapi tudattal, és összeegyeztethetők a marxi pénzelmélettel is. Az árszinvonalemelkedés ugyanis általában nem a pénz képviseleti értékben beállott süllyedést jelöli, hanem azt, amikor egységnyi pénzért kevesebb hasznos jószág vásárolható.^{65/} Az árszint ezek szerint akkor emelkedik, ha egységnyi használati értékben levő érték ára emelkedik, és akkor csökken, ha egységnyi használati értékben levő érték ára csökken. Vagyis az árszinvonal mozgásával egyenrangú kategória a pénz csereértékének változása. /A pénz csereértékét gyakran a pénz vásárlóerejének is nevezik. A továbbiakban azonos értelemben használjuk a két elnevezést./

A pénz csereértékének módosulása mögött aranypénz rendszerben a pénzárú és a közönséges áruk értékének egymáshoz viszonyított nem azonos /mértékű és irányú/ mozgása; belső értékkel nem rendelkező pénzrendszerben pedig a pénz képviseleti értékének és közönséges áruk értékének nem azonos /mértékű és irányú/ változása húzódik meg.

Mindezek előrebecsátása után, az előbbi példa némi módosításával bemutatathatóvá válik a pénz képviseleti értékének, csereértékének és az árszintnek a mozgása papiros anyagú pénzrendszerben. A kiinduló helyzet a 4. ábrán látható.

4. táblázat

Az alaphelyzet belső értékkel bíró ill. azzal nem rendelkező pénzrendszerben lényegében azonos. Az előzőekhez hasonlóan most itt is emelkedjék kétszeresére a munka - azaz a kenyérgyártás - termelékenység. /V.ö. 5/a táblázat/

5/a táblázat

4. táblázat

Kenyer /áru/			Munkaerő		
mennyisége	értéke	ára	munkabér	munkabér csereértéke	munkaerő értéke
1 kg	$\frac{1}{2}$ munkaóra	1 papir-tallér	4 papir-tallér	4 kg	4 munkaóra

Pénz /belső értékkel nem rendelkező/

1 egységnyi pénz képviseleti értéke	csereértéke	árszint
1 munkaóra	1	1 <u>papirtallér</u> kg

5/a táblázat

Kenyer /áru/			Munkaerő		
mennyisége	értéke	ára	munkabér	munkabér csereértéke	Munkaerő értéke
1 kg	$\frac{1}{2}$ munkaóra	1 papir-tallér	4 papir-tallér	4 kg	2 munkaóra

Pénz /belső értékkel nem rendelkező/

1 egységnyi pénz képviseleti értéke	csereértéke	árszint
$\frac{1}{2}$ munkaóra	1	1 <u>papirtallér</u> kg

Papirosanyagú pénzrendszerben a munka termelékenységének emelkedése a vizsgált tényezők abhoz hasonló átalakulását váltja ki, mint amit már az aranypénz-rendszerben is tapasztalhattunk, akkor, amikor a pénzárut és a közönséges árut termelő munka termelékenysége azonos ütemben emelkedett. /V.ó. 3/a és az 5/a táblázat/ Így tehát automatikusan kihagytuk azt az elvi lehetőséget, hogy a papirosanyagú pénz képviseleti értéke rögzített és a többi áru egységének értéke - a termelékenység növekedése következtében - csökkent. Az elmúlt évtizedek gyakorlati tapasztalata ugyanis egybevág azzal az elméleti feltevessel, hogy semmi sem biztosíthatja és nem is kell, hogy biztosítsa a pénz képviseleti értékének állandóságát. Az árupénz értéke hosszabb időszakban /egy-két évtizedig/ csak azért és annyiban kelthette a stabilitás látszatát, amennyiben hosszú távon is kivonta magát az értéktövény hatása alól. Hosszú távon viszont egyáltalán nem kizárt az, hogy az aranytermelő munka termelékenysége párhuzamosan változzon a többi áruéval, és ennek eredőjeként az aranypénz egységének értéke is csökkenjen.

Az aranypénz értékének normális - azaz az átlagos termelékenység változását követő - csökkenése lényegileg hasonló árszintet adhat, mint a belső értékkel nem rendelkező pénz. Ez utóbbi képviseleti értékének csökkenését - az előbbieket analógiájaként - akkor tekintjük normálisnak, ha vásárlóereje és az árszint nem változik. Ekkor a pénz semleges^{66/} szerepet tölt be a termelési folyamatban, abban az értelemben, hogy téves információkat nem közvetít és ezekre alapozott döntéseket nem vált ki.

Az 5/a táblázatban megjelenő pillanatfelvétel azt mutatja, hogy a munkaerő értéke felére esett. Feltételezhető - csakúgy, mint az aranypénznél - hogy egyéb feltételek változatlansága esetén az egyensúly fenntartása lehetővé és szükségessé teszi a béremelést. Ennek hatására a munkaerő értéke eredeti szintjére áll vissza, így

az árszint és a pénz csereértéke valóban stabil marad. /V.ö. 5/b táblázat/

5/b táblázat

Termelékenység növekedés mellett a munkabér növekedésének elmaradása a munkaerő értékének és az árszintnek az eséséhez, a pénz vásárlóerejének emelkedéséhez vezetne, miközben a pénz képviseleti értéke változatlan maradna. A csökkenő árszinvonal azonban sem az aranypénz-rendszerben, sem a papírosanyagú pénzrendszerben nem tekinthető sem a jó konjunktúra, sem az egyensúly jeleinek. Ebben a pénzrendszerben az árszint csökkenésének veszélyét nem kisebbítjük, ha az eddigi tapasztalatok fényében nullának tekintjük, ezért eleve kizárjuk az elemzés köréből ezt az esetet. A munkabéreknek a termelékenység növekedését követő emelkedése, azaz a munkaerő értékének állandósága így feltétele az árszinvonal és a pénz csereértéke stabilitásának.

Összegezve az elmondottakat: Az áru a használati érték és érték ellentmondásos egysége. Ez az egység és ellentmondás megjelenik az áru árában is. Vagyis az ár nem csak a használati értékegység ára, de nem is az értékegység pénzbeni kifejezési formája. Az ár a kettő egysége, azaz a használati értékegységében levő érték megjelenési formája. A használati érték egysége persze csak elméletileg létező kategória. A használati értékek különböző minőségeket fejeznek ki. A különböző minőségek nem összemérhetők, de ettől még elvont egységük feltételezhető. Az árszint fogalmának következetes értelmezéséhez azonban elméletileg ez szükséges. Az elméleti tisztánlátáson túl a gyakorlat szempontjából sem közömbös az árak mozgásának alapja. A pénz képviseleti értékének, csereértékének és az árszintnek ezzel az értelmezésével a munka termelékenységének a bekapcsolása az árszint mozgásába az ellentmondások egy részét kiküszöbölheti.

Kenyer /áru/				Munkaerő	
mennyisége	értéke	ára	munkabér	munkabér csereértéke	munkaerő értéke
1 kg	$\frac{1}{2}$ munkaóra	1 papir- tallér	8 papir- tallér	8 kg	4 munkaóra

Pénz /belső értékkel nem rendelkező/

1 egységnyi pénz képviselési értéke	csereértéke	árszint
$\frac{1}{2}$ munkaóra	1	1 <u>papirtallér</u> kg

3. Újratermelés - egyensúly - árszinvonalemelkedés: egy elméleti modell

"... a bővített újratermelés /marxi/ sémája egy nagyon egyszerű és igen megalapozott közelítést biztosít a megtakarítás és a beruházás problémáihoz valamint a tőke javak termelésének és a fogyasztási cikkek keresletének egyensúlyi kérdéseire." Joan Robinson

/J.Robinson: Marx, Marshall and Keynes, in: J.Robinson, Contributions to Modern Economics, Basil Blackwell, 1979, 66.o./

Az árszint változásának törvényeit az újratermelési folyamat bekapcsolásával a marxista közgazdászok közül elsőként Erdős Péter vizsgálta.^{67/} Alapvetően az ő eredményeit felhasználva teszünk kísérletet az árszintváltozás okainak tartalmi leírására a konjunktúra különböző szakaszaiban.

3.1. Miért a fogyasztási javak árszintváltozása a mérce?

Először is arra kellene választ adni, hogy miért indokolt az árszintváltozást a fogyasztási cikkek árszintjének változásában mérni.

"... a mindenkori árszint /aranypénz esetén/, vagy a mindenkori árszintváltozás /bármiféle pénz esetén/ a marxi újratermelési egyenletből vezethető le; törvényeinek tanulmányozása nem egyéb, mint az újratermelés egyensúlyának, vagy az egyensúly megsértésének a tanulmányozása."^{68/} A társadalmi tőke újratermelési egyenleteiből Erdős Péter levezet egy különösen fontos, megkülönböztetett jelentőségű árszintet, a fogyasztási javak árszintjét. A végső kereslet - amely a nominális bérek által meghatározott fogyasztási cikkekre és szolgáltatásokra irányul. Itt egyelőre csupán az egyszerűség kedvéért használjuk a nominális bérek kategóriáját. Eltekintünk még a béren kívüli jövedelemtényezők igazán nem elhanyagolható hányadától. Ugyancsak leszűkített a végső kereslet

meghatározottságának értelmezése, hiszen ebben igen fontos szerepet játszik a mindenkori megtakarítási hányad változása, és egyáltalán a lakossági nettó megtakarítás pozitív vagy negatív volta, a várakozásokról nem is beszélve.

A fogyasztási cikkek árszinvonala részint tehát a nominálbérek függvényében alakul ki. Mivel a termelési eszközök értéke a termelési folyamatban átmegy a fogyasztási cikkek értékébe, ebből az is következik, hogy a termelési eszközök ára tartósan nem szakadhat el a fogyasztási cikkek árától. Normális körülmények között ennél erősebb állítás is megengedhető: a termelési eszközök árszintjének "bele kell férnie" a fogyasztási cikkek által meghatározott árszintbe. A termelési eszközök árszintjének emelkedésével szemben ilyen esetben a fogyasztási cikkek árszintje mintegy plafonként jelentkezik. Ha figyelembe vesszük, hogy a termelőeszközök ára viszonylag szélesebb intervallumban mozoghat, még akkor is igaz, hogy a mozgás határa legalábbis felülről erős korlátba ütközik. Annak ellenére beleütközik ebbe a korlátba a termelőeszközök átszintje, hogy az áraikat közvetlenül /vagy a felszínen/ alakító kereslet közbenső kereslet. A termelőeszközök piacán jelentkező közbenső kereslet pedig elég rugalmas, a folyó jövedelmek^{69/} által csak hosszú távon determinált. De a termelőeszközök piacán jelentkező keresletnek rövid távon is - éppen közbenső kereslet mivoltából fakadóan - alkalmazkodnia kell a végső kereslethez. A végső kereslet viszont a nominális bérektől, azaz bizonyos típusú jövedelmektől - és persze a várakozásoktól is - érzékenyen függő tényező. Rövid távon rendszerint lassan - általában emelkedő irányban - változik, és ez természetesen nagymértékben behatárolja először a fogyasztási cikkek, majd ezt követően a termelési eszközök árszintjének mozgási lehetőségét.

A fogyasztási cikkek árszintje tehát az a rész-árszint, amely minőségileg különül el a többi rész-árszinttől. A fogyasztási cikk termelés az a végső pont, ahol az áru véglegesen elhagyja a termelés területét, kilép onnan és rendeltetésének megfelelően elfogyasztják. /Ebben a formában ez az állítás csak zárt gazdaságra igaz./ Ugyanakkor - értelemszerűen - a fogyasztási cikkek piaca az a piac, ahol az egész termelés számára korlátot jelentő végső kereslet szembe kerül a végső kínálattal.^{70/}

3.2. A fogyasztási cikkek árszintjének / P_f képlet/ értelmezése

Erdős Péternek a fogyasztási cikkek árszintváltozását bemutató modellje - amelyet az újratermelési egyenletekből vezet le - bizonyos módosításokkal az előzőekben tisztázott fogalmak segítségével kielégítő képet adhat a valóságos ár-/és érték/-folyamatok alakulásáról.

3.2.1. A P_f képlet az "Adalékokban..."-ban

"Világos, hogy a papirban mért árszintnek is megvan a maga törvénye, de az nem lehet az imént ismerttetett, az aranyforgalomra érvényes törvény. Nem lehet az a törvény, - /ti. az értéktörvény/ - amelynek értelmében az árszint végső fokon az árukban, illetőleg a pénzegységben rejlő munka arányától függ."^{71/} Az árszintnek az értéktörvény mellett a belső értékkel bíró pénzrendszerben is léteznek egyéb törvényszerűségei. Ilyen például "a jövedelmek és az árszintek egyensúlyára vonatkozó törvény". Ezek közül megkülönböztetett, kiemelt helyet foglal el a fogyasztási cikkek árát meghatározó összefüggés; a P_f képlet:

$$P_f = \frac{B}{F-f}$$

ahol B = a munkások összes bére

F = a fogyasztási cikkek összetétele

f = a tőkések által elfogyasztott fogyasztási cikkek értéke.

"... P_f dimenziója tehát értékegységre jutó pénzmennyiség, vagyis az értékegység ára... Az aranypénz esetén kialakuló árszintre mindkét összefüggés érvényes, s ezért aranypénz esetén a bérek nominális szintje nem lehet bármilyen magas. Az árak papíros szintjére az első összefüggés nem érvényes, de a második igen.^{72/}

A P_f képlet első és legegyszerűbb formájában tehát az árszint az értékegységre jutó pénz mennyiségével azonos. Ez viszont, mint láttuk, a munka termelékenységének bekapcsolásakor már nem tartható sem az arany, sem a papírosanyagú pénzrendszerben. Az "Adalékok" második részében, ahol Erdős Péter a marxi újratermelési sémák segítségével vizsgálja az újratermelési arányok változását és ennek hatásait, az elvont érték kategóriák helyett előtérbe kerül

termelékenységének változása azonban a marxi sémákkal nem mérhető, az egyenletek a termelékenység növekedésével értékben változatlanok maradnak, míg használati értékben bővíthetnek. Így a P_f képlet sem tükröz változást a termelékenység növekedése és a bérek változatlansága esetén. Ezért a P_f képlet ugyancsak azt az ellentmondásos eredményt mutatja, hogy az árszint is és a pénz vásárlóereje is változatlan a tevékenység emelkedése vagy esetleg visszaesése mellett. Holott világos, hogy a nominális bérek stagnálása esetén a termelékenység elmozdulásának megfelelően módosul az árszint és a pénz csereértéke is.

Az ellentmondás feloldása érdekében néhány oldallal később Erdős Péter P_f képletet a következőképpen értelmezi:

$$P_f = \frac{B}{F_v - f_v}$$

ahol B = a munkások nominális bére

F_v = a megtermelt fogyasztási cikk mennyiség

f_v = a tőkések által fogyasztott fogyasztási cikk mennyisége.

"A tört a munkások elkölthető nominális bérét állítja szembe az általuk megvásárolható fogyasztási cikkmenyi-
sággal, és így jel-

zi az egységnyi volumenű fogyasztási cikk árát"^{73/} A P_f képlet itt új tartalmat nyer, de még elsősorban gyakorlati okokból.

3.2.2. A P_f képlet a "Bér, profit, adóztatás"-ban

Az "Adalékok..." első kiadását tíz évvel követő "Bér, profit, adóztatás" c. könyvének második részét Erdős Péter újra a pénz csereérték és az árszint kérdéskörének szenteli. "... a fogyasztási cikkek árszintjét a legleegyszerűsítettebb formában a következő képlettel oldhatjuk meg: $P_f = \frac{B}{F-f}$; ahol a B a figyelembe vett időszak /pl. 1 év/ alatt kifizetett nominális bérek összege,

F a piacra vitt fogyasztási cikkek volumene,

f az előbbiből az adott időszak alatt a tőkések által elfogyasztott rész, vagyis a tőkés fogyasztás, és ezért $F-f$ az a fogyasztási cikk volumen, amely az adott időszak alatt a munkások fogyasztását szolgálja."

A tört "... a fogyasztási cikkek egységének árát jelzi, ez pedig tényleg nem más, mint a fogyasztási cikkek árszintje."^{74/} A P_f képlet itt már az egységnyi volumenű fogyasztási cikk ára, amelynek még van - bár elég távoli kapcsolata - az értékkel és főleg az újratermelési egyenletekkel.^{75/}

A P_f képlet kettős értelmezésének lehetősége alapján a pénz értékének, képviseleti értékének, csereértékének, valamint az árszint fogalmának még azonos munkán belül sem teljesen konzekvens használatából fakad. Előljáróban ezért is tekintettük fontosnak a fogalom tisztázását.

3.2.3. A P_f 1 vagyis az értékszint

Az érték- illetve az árszint levezethető az ismert marxi újratermelési sémákból. Legyen ismert a társadalmi termék mind érték, mind használati érték szempontjából. Az értéket munkaórában fejezzük ki.

$$I. 10_{c1} + 5_{v1} + 5 m_1 = 20 \text{ Tmó /munkaóra/}$$

$$II. 10_{c2} + 5_{v2} = 5 m_2 = 20 F_{mó} \text{ /munkaóra/}$$

Tegyük fel, hogy az egy munkaórányi termelőeszköz éppen egy darab termelőeszközben tárgyasul. Ugyanezt tételezzük fel a fogyasztási cikkekről is. Erdős Péter a P_f képletben eredetileg a munkaerő értékét munkabérben, mégpedig nominális bérben írta fel. Első lépésben azonban célszerűbbnek tűnik a munkaerő értékét nem munkabérben vagyis árban jelezni. Ha ugyanis a P_f képletet az eredeti újratermelési sémákhoz kötjük, akkor ott a kiinduló helyzetben értékek szerepelnek. Ezért először azt nézzük meg, hogyan alakul az értékszint, amit P_{f1} -nek nevezzük.

$$P_{f1} = \frac{B}{F-f} = \frac{10 + 5}{20 \text{ mó} - 5 \text{ mó} - 5 \text{ mó}} = 1$$

Az eredményként kapott egy egység azt fejezi ki, hogy a munkaerő éppen értékén realizálódott, ha fennállt az egyensúly.

3.2.4. A P_{f2} vagyis az értékegység árszintje

Az újratermelésiegyenlet érték sémáiról térjünk át az árak világába, először aranypénz-rendszerben. Az egyszerűség kedvéért a pénzlábat úgy állapítsuk meg, hogy egy aranytallér éppen egy munkaórát testesítsen meg. Ekkor az I. szektor által termelt termékek árösszege 20 aranytallér, csakúgy, mint a II. szektoré. Az értékegység - itt egy munkaóra-árát jelöljük P_{f2} -vel.

$$P_{f2} = \frac{B}{F-f} = \frac{10 \text{ aranytallér}}{20 \text{ mó.} - 10 \text{ mó.}} = 1 \text{ aranytallér/mó.}$$

P_{f2} szándékunk szerint azt mutatja, hogy egységnyi értékű fogyasztási cikk mennyibe kerül. P_{f2} tehát az értékegység árszintje, ami Erdős Péter első értelmezésével vág egybe.

3.2.5. A P_{f3} vagyis az árszint

Az árszint - ami nem más, mint egységnyi használati értékben levő érték ára - P_{f3} -mal jelöljük. Ennek megfelelően a fogyasztási cikkek árszintje

$$P_{f3} = \frac{10 \text{ aranytallér}}{20 \text{ db} - 10 \text{ db}} = 1 \text{ aranytallér/db}$$

Az árszint így a fogyasztási cikkek egy egységéért - itt egy darabjáért - adott pénzmenyiség. P_{f3} tehát már valóban az árszint, azaz egységnyi használati értékben levő érték pénzbeli kifejezési formája.

Az értékegység ára $/P_{f2}/$ és az árszint $/P_{f3}/$ mennyiségileg egybeesik. Ez azért lehetséges, mert a példában egységnyi használati értékben $/1 \text{ db-ban}/$ éppen egy munkaóra testesül feltételek mellett még aranypénznél sem feltétlenül esik egybe az értékegység árszintje a tényleges árszinttel. Még egy fontos tényezőt emelünk ki: mind a három vizsgált esetben az egyensúly egyik alapfeltétele a munkaerő értéken való realizálása.

3.2.6. A termelékenység és a P_{f1} , P_{f2} és P_{f3} kapcsolata

Ismét emelkedjék a munkatermelékenység mind a közönséges, mind a pénzárúnál a kétszeresére. Az újratermelési séma értékben és érték összetételben is változatlan marad, tehát továbbra is

$$10_{c1} + 5_{v1} + 5_{m1} = 20 \text{ T /mó./}$$

$$10_{c2} + 5_{v2} = 5_{m2} = 20 \text{ F /mó./}$$

Az értékszint P_{f1} továbbra is egységnyi marad:

$$P_{f1} = \frac{B}{F-f} = \frac{v_1+v_2}{F-m_1-m_2} = \frac{5 \text{ mó.} + 5 \text{ mó.}}{20 \text{ mó.} - 5 \text{ mó.} - 5 \text{ mó.}} = 1$$

Ezután "árazzuk be" az újratermelési egyenleteket. Ha a termelékenység kétszeresére emelkedett, akkor használati értékben - volumenben - kétszeresre bővült a termelés. Az aranytermelő munka termelékenysége is a kétszeresére emelkedett. Az értéktörvény megköveteli, hogy egységnyi használati érték ára tendenciában továbbra is egy aranytallér maradjon. A pénz értéke a felére csökken, a csereértéke és az árszint változatlan marad, ha - és ez a lényeg - a munkabérek is a kétszeresükre nőttek,

azaz a termelőkenység növekedésével párhuzamosan emelkedtek:

20 x 1 aranytallér + 10 x 1 aranytallér + 10 x 1 aranytallér = 40 aranytallér T.

20 x 1 aranytallér + 10 x 1 aranytallér + 10 x 1 aranytallér = 40 aranytallér F.

P_{f2} , azaz az értékegység ára ennek alapján:

$$P_{f2} = \frac{10 \text{ aranytallér} + 10 \text{ aranytallér}}{20 \text{ mó.} - 5 \text{ mó.} - 5 \text{ mó.}} = 2 \text{ aranytallér / mó.}$$

A fogyasztási cikkek értékegységének - 1 munkaórának - az árszintje a kétszeresére emelkedett. Világos, hogy $\frac{1}{P_{f2}}$ a pénz egységének értékét - s nem csereértékét - fejezi ki, ami ebben az esetben a felére szülyedt.

Az értékegység árszintje ténylegesen csak akkor emelkedik a kétszeresére, ha - egyébként változatlan körülmények között - egyensúly van. Ehhez hallgatólagosan feltételeztük, hogy a munkaerő is változatlan értéken realizálódik. Ehhez pedig az szükséges, hogy a reálbérek a termelőkenység változásával együtt emelkedjenek.

Az értékegység árszintjének változása, a P_{f2} kifejezi a pénz értékének változását, de az árszintről valójában nem sokat mond. Az árszint P_{f3} ugyanis a példában éppenséggel változatlan marad:

$$P_{f3} = \frac{10 \text{ aranytallér} + 10 \text{ aranytallér}}{40 \text{ db} - 10 \text{ db} - 10 \text{ db}} = 1 \text{ aranytallér/db}$$

Talán meglepő az olvasó számára, hogy vajon miért vizsgáltuk az értékszintnek, az értékegység árszintjének, valamint a /használati értékegységében levő érték/ árszintjének alakulását a P_f képlet segítségével, aranypénz-rendszerben. A P_f képlet ugyanis éppen azért született, hogy a belső értékkel nem rendelkező pénzrendszer törvényszerűségeit lehessen behatóbb vizsgálatnak alávetni. Egyrészt azért jártunk el így, hogy tanulmányozható

legyen az aranypénz rendszer viselkedése akkor, ha a munka termelékenysége mindenhol egységesen változik. Másrészt azért, hogy alátámaszthassuk azt az állításunkat, hogy lényegében egyensúly mellett a belső értékkel nem rendelkező pénz is hasonlóan viselkedik, mint a belső értékkel bíró pénz.

Most tehát az újratermelési egyenletekbe az aranyárak helyébe képzelünk mindenhol papirosárat.

A munka termelékenységének növekedése az aranypénz értékének csökkenéséhez vezetett. Természetesen az aranypénz képviseleti értéke is esett, hiszen egy pénzegységért csak fele akkora értékű fogyasztási cikket lehetett kapni. A munka termelékenységének növekedése a papiros anyagú pénz képviseleti értékének is a csökkenését fogja előidézni, ha ugyanazok a feltételek érvényesülnek, mint a süllyedő értékű aranypénznél. Ezek a feltételek: az újratermelési arányok egyensúlya értékben és használati értékben, ami magában foglalja a munkabéreknek a termelékenység változásával egyenes arányú emelkedését. Ha csökkenő értékű aranypénz esetén a termelékenység növekedésével azonos arányú béremelés nem következik be, akkor az ugyanúgy árcsökkentő hatású, mint ugyanez a belső értékkel nem rendelkező pénz esetén.

Mégis, felfedezhető-e valamilyen különbség a kétféle pénzrendszer között ebben a tekintetben? A belső értékkel nem rendelkező pénz képviseleti értéke - ha a pénzügyi politika nem keresztezi a pénz semlegességét - egyenes arányban csökkenhet a munka termelékenységének emelkedésével. Így biztosítható a stabil árszint, pénzcsereérték /vásárlóerő/ ha az újratermelés egyébként egyensúlyt mutat.

Aranypénz-rendszerben a pénzárut és a közönséges árut termelő munka termelékenységének változása eltérhet egymástól. Éppen ezért a pénz értékének változását nem határozhatja meg a többi árut

f_i = a tőkések által fogyasztott fogyasztási cikkek értékének változása munkaórában az i -ik időszakban,

Δt_i = a munka termelékenysége, dimenziója: mennyiség/munkaóra, m.ó. = munkaóra

$$P_f = \frac{\text{munkabér} / \text{pénzösszeg}}{\text{m.ó.} \times \frac{\text{mennyiség}}{\text{m.ó.}} - \text{m.ó.} \times \frac{\text{mennyiség}}{\text{m.ó.}}} = \frac{\text{pénzösszeg}}{\text{mennyiség}}$$

P_f nevezőjében tehát valóban volumen található, az árszint pedig a volumen, vagy a használati érték egy egységben levő érték pénzbeni kifejezése. A képlet ezzel a módosítással már tényleg kifejezi az árszint változását a belső értékkel nem rendelkező pénzforgalom esetén. Ebből a szempontból további akadálya már nincs az újratermelésnek. 76/

3.4. Az árszint és az újratermelés

Erdős Péter saját P_f képletét és ennek az újratermelés arányaival való összefüggését J.M.Keynes ismert alapegyenleteiből nyerhető következtetésekkel veti egybe. Marx kétszektoros újratermelési sémáiból indul ki. Az I. osztály /a termelőeszközöket termelő osztály/ termelésének volumene T_v , értéke T_e . Testesüljön meg ebben a volumenben c_{1v} volumenű termelőeszköz c_{1e} értékén kívül még u_{1e} , új érték is. Ennek megfelelően a II. osztály termelésének értéke F_e és a volumene pedig F_v . Értékösszetétel szerint a c_{2v} volumenű termelőeszköz c_{2e} értéket testesít meg, míg az új érték u_{2e} .

Az új érték megoszlása: $u_{ie} = v_{ie} + m_{ie}$ $i = 1, 2$

Az értéktöbblet felosztása: $m_{1e} = m_{1ce} + m_{1ve} + m_{1ke}$

$$m_{2e} = m_{2ce} + m_{2ve} + m_{2ke}$$

$$\text{Igy } T_e = c_{1e} + v_{1e} + m_{1ke} + m_{1ce} + m_{1ve}$$

$$F_e = c_{2e} + v_{2e} + m_{2ke} + m_{2ce} + m_{2ve}$$

Egyensúly esetén: $v_{1é} + m_{1ké} + m_{1vé} = c_{2é} + m_{2cé}$

rendezve: $v_{1é} + m_{1ké} + m_{1vé} - c_{2é} - m_{2cé} = 0$

De általános esetben ugyanez így mutat:

$$v_{1é} + m_{1ké} + m_{1vé} - c_{2é} - m_{2cé} = X,$$

ahol X lehet 0, de lehet pozitív és negatív nagyság egyaránt.

/Értelmezésére visszatérünk még./ Az egyenlet mindkét oldalát a következő mennyiséggel bőviti Erdős P.:

$$\underbrace{c_{2é} + v_{2é} + m_{2cé} + m_{2vé}}_{F_{é} - m_{2ké}} - m_{1ké} = F_{é} - \underbrace{m_{1ké} - m_{2ké}}_{\text{tőkés fogyasztás értéke}}$$

Az eredmény:

$$v_{1é} + v_{2é} + m_{1vé} + m_{2vé} + (c_{2é} - c_{2é}) + (m_{2cé} - m_{2cé}) + (m_{1ké} - m_{1ké}) = F_{é} - m_{1ké} - m_{2ké} + X,$$

ami tovább

$$v_{1é} + v_{2é} + m_{1vé} + m_{2vé} = F_{é} - m_{1ké} - m_{2ké} + X$$

Ha a bal oldalt megszorozzuk az "... egységnyi munkaerő nominális bérével, megkapjuk B-t."^{77/} A jobb oldal pedig P_f képlet nevezője értékben, ha $X = 0$. Ahhoz, hogy valóban árszintről tájékoztasson a képlet, volumenben kell megadni. "Ám legyen a volumen egysége az egységnyi értékű volumen. Ez esetben $F_v - (m_{1kv} + m_{2kv})$ mérőszáma ugyanaz, mint $F_{é} - (m_{1ké} + m_{2ké})$ mérőszáma. Nyugodtan felcserélhetjük egyiket a másikkal." ^{78/}

A mennyiségi egyezőség ellenére fennmarad az a kérdés, hogy mit is tekintünk a volumen illetve az érték egy egységének? Mivel a két tényezőt egymással határozza meg Erdős Péter, ezért ez a megoldás aligha kielégítő. Az egyik tényezőt, az értékegységet munkaidővel, mégpedig változatlan munkaidővel kellett volna meghatározni.

A P_f képlet nevezőjében az értékről valóban át kell térni a volumenre, ha a mindenkori árszintet kívánjuk vizsgálni. De ez csak a munka termelékenységének figyelembevételével történhet meg, mégpedig úgy, hogy a jobboldali kifejezést $[F_e - m_{1k} - m_{2k} + X]$ megszorozzuk a munka termelékenységével. Ami pedig nem más, mint a bázis időszakban az egységnyi értékre - pl.

munkaóra - eső használati érték mennyisége. Így a nevezőben már valóban volumen található, értéknagyság helyett. Ezért igaz lesz, hogy

$$P_f = \frac{k[F_e - (m_{1k} + m_{2k})] + kX}{\Delta t_i [F_e - (m_{1k} + m_{2k})]} = \frac{k}{\Delta t_i} + \frac{k \times X}{\Delta t_i [F_e - (m_{1k} + m_{2k})]}$$

$$= \frac{k}{\Delta t_i} + \frac{k \times X}{F_v - (m_{1kv} + m_{2kv})}$$

ahol k egységnyi munkaerő ára. A pénz egysége legyen egyenlő az egységnyi munkaerő k árával.

$$k = 1 \text{ és akkor } P_f = 1 + \frac{X}{F_e - (m_{1k} + m_{2k})} = 1 + \frac{X}{F_v - (m_{1kv} + m_{2kv})}$$

Tegyük fel, hogy $X = 0$, azaz egyensúlyban van.

$$P_f = \frac{k[F_e - (m_{1k} + m_{2k})]}{\Delta t_i [F_e - (m_{1k} + m_{2k})]} = \frac{k(v_{1e} + v_{2e} + m_{1ve} + m_{2ve})}{F_v - (m_{1kv} + m_{2kv})} = 1$$

Ha a választott feltételek szerint a munkaerő ára éppen egységnyi, és a pénz egysége is egyenlő a munkaerő k árával, akkor adott pillanatban P_f valóban stabil marad.

De vajon mi a feltétele annak, hogy egy változásban-mozgásban levő gazdaságban is stabil legyen az árszint? Ennek most csupán egy elemét emeljük ki, nevezetesen k értékének hatását. Egységnyi munkaerő árának k -nak a munkatermelékenységének változásával megegyezően kell alakulnia papirosanyagú pénzrendszerben, ha stabil árszintet és pénzcseréértéket, tehát szigorúan vett egyen-

súlyt akarunk. /Ugyanez igaz aranypénz rendszerben, ha az aranytermelő munka termelékenysége pontosan együtt hullámzik a közönséges árukat termelő munka termelékenységével./

Ha nem növekednének a nominális bérek a termelékenységgel megegyező ütemben, akkor P_f stabilitása felborul. De ekkor már X sem lehet nullával egyenlő. Mit is jelent X pozitív nagyság esetén?

Egyensúlyban: $v_{1é} + m_{1ké} + m_{1vé} - c_{2é} - m_{2cé} = X$, ahol $X=0$

Ha $v_{1é} + m_{1ké} + m_{1vé} > c_{2é} + m_{2cé}$, akkor $X > 0$

Adjunk hozzá és vonjunk ki $(c_{1é} + m_{1cé})$ értéket az egyensúlyban levő egyenlet bal oldalából, így:

$$(c_{1é} + v_{1é} + m_{1ké} + m_{1cé} + m_{1vé}) - (c_{1é} + m_{1vé} + c_{2é} + m_{2cé}) = X$$

A bal oldal első zárójelben levő kifejezése T_e -vel, azaz a termelőeszközök értékével egyenlő:

$$X = T_e - (c_{1é} + m_{1vé} + c_{2é} + m_{2cé})$$

A második zárójel éppen a két osztály termelőeszköz pótlását és bővítését jelenti: " X nem más, mint az a pozitív, vagy negatív értéknagyság, amellyel az első osztály termékének, a termelőeszközöknek az értéke normális nagyságú felhalmozás esetén meghaladná a két osztályban felhasználásra kerülő termelőeszközök értékét."^{79/} X így nem más, mint többletfelhalmozás. Ezért Erdős Péter az akkumuláció kezdőbetűjével, ΔA -val jelöli

A " $P_f = 1 + \frac{\Delta A}{F-f}$ " alak csak jobban kiemeli a keynesi

$P = 1 + \frac{I' - S}{R}$ képlettel való rokonságot, hiszen

$I' - S$ is beruházástöbblet."^{80/}

P_f a fogyasztási cikkek árszintje akkor fog változni, neve-

zetesen emelkedni, ha a termelőeszköz termelés értékben és ezáltal feltehetően volumenben is növekvő hányadát teszi ki a társadalmi tőkének, újratermelése során. De a nominális béréknek a munka termelékenységénél gyorsabb növekedése is P_f emelkedéséhez vezet, ha a társadalmi tőke újratermelése során a II. osztály, azaz a fogyasztási cikk termelés aránya nem nő meg értékben és használati értékben.

Az árszint illetve az árszintváltozás és az újratermelés elméleti kapcsolódásának bemutatása lehetőséget nyújt arra, hogy részletesen is elemezni lehessen az infláció és az újratermelés összefüggéseit előbb két-, majd háromszektoros modellben.

4. Árszintváltozás két- és háromszektoros modellben

"Számos tényező okozhat ideiglenes ingadozást az infláció ütemében, de ezeknek a hatása tartóssá csak akkor válhat, ha kihatnak a pénzmennyiség növekedési ütemére is." M. Friedman

4.1. Árszintváltozás kétszektoros modellben

Az infláció fogalom-meghatározás első kísérlete, majd néhány kategória elvi tisztázása, valamint az árszintváltozás újratermelési modellben történt ábrázolása után - fokozatosan közelítve a gyakorlati kérdéseket - először egy kétszektoros gazdaság modelljében - kezdetben a külső hatások teljes kizárásával és növekedést feltételezve - még mindig elméletileg vizsgáljuk az árszintemelkedés okát, lefolyását.

4.1.1. Infláció - növekedés

A fogyasztási cikkek árszintjét illetve változását P_f / első közelítésben egyrészt a fogyasztás-felhalmozás aránya, tágabb értelemben az újratermelés belső arányai, a kapacitások kihasználtsági foka, másrészt a nominális személyi jövedelmek

összege és az egyes társadalmi csoportok közötti megoszlása határozza meg. A termelékenység bekapcsolása előtt, egyelőre ezekből a tényezőkből kíséreljük meg levezetni a fogyasztási cikkek árszintjének változását.

"Ha máshonnet nem, úgy a szocializmus gyakorlatából nyilvánvalóvá kellett válnia, hogy békeidőben a pénz vásárlóképes-ségének szilárdságát főképpen két körülmény veszélyezteti: romlik a pénz, ha aránytalanul megnő a nominális munkabérek szintje, és romlik, ha aránytalanul megnő a beruházások összege. A pénz vásárlóerejének nyilvánvalóan függnie kell, tehát a nominális bérszinttől is, a beruházási hányadostól is, és pedig természetesen nemcsak szocialista országban, hanem tőkés országban is."^{81/}

A nominális bérek és a felhalmozás aránytalan növelése árszintemelkedést okoz. Most már "csak" azt a kérdést kellene megválaszolni, hogy mit nevezzünk e két tényező aránytalan növekedésének? Meddig terjed az árszint emelkedést nem okozó bér és felhalmozási hányad változás hatása? Hol van az a pont, ahol e két tényező emelkedése egyenként és együttesen sem jár együtt az árszint változásával?

A termelékenység alakulása és a nominális bérek között azonban mikro szinten nincs közvetlen kapcsolat.^{82/} Feltéve, hogy makroszinten a kiinduló helyzetben globális és strukturális piaci egyensúly volt, valamint a termelés teljes egészében a termelékenység emelkedése vagy visszaesése miatt változik, akkor a nominális bérek^{83/} együtt mozoghatnak a termelékenység /ami jelen esetben azonos a termelés/ növekedésével.^{84/}

A nominális bérek által támasztott kereslet viszont csak a fogyasztási cikkek és szolgáltatások piacára áramlik. Tehát az árstabilitásnak nem elégséges feltétele a termelékenységgel meg -

egyező ütemben emelkedő nominális bérösszeg. Az árstabilitás csak akkor biztosítható, ha a nominális bérek növekedési üteme igazodik a fogyasztás-felhalmozás vagyis az újratermelés változó belső arányaihoz is.

Az elköltött személyes pénzjövedelmek növekedési ütemének meg kell egyeznie a fogyasztási cikk termelés /kinálat/ növekedésével, de nem csak globálisan, hanem strukturálisan is, mert a fogyasztási cikk keresletének és kínálatának szerkezeti eltérése szintén árfelhajtó hatású.

Az újratermelés II. osztályának - tehát a fogyasztási cikk termelésnek - a növekedési üteme azonban nem feltétlenül esik egybe az I. osztályéval. Ez semmiképpen sem magyarázható csak az erőltetett /nehéz/iparosítás kelet-európai voluntarizmusával, számos, a technikai haladás objektív követelményeiből fakadó tényező eredményeként alakul ki.^{85/}

Ezért természetes, hogy a makro-szintű termelékenység növekedése elmaradhat a II. osztály termelékenység emelkedésétől, de felül is múlhatja azt. Tehát, ha makroszinten a nominális bérek emelkedése a termelékenység /termelés/ növekedéséhez kapcsolódik, a következő alapesetek fordulhatnak elő:

a/ A II. osztály növekedése felülmúlja az I. osztályét. Ekkor - ha nominális bérösszeg a termeléssel együtt nő, a fogyasztási cikkek és szolgáltatások piacán kereslethiány lép fel, ami elvileg árszintcsökkenéssel párosul.

b/ A II. osztály növekedése megegyezik az I. osztályéval. Ekkor - ha a nominális bérösszeg a termeléssel együtt nő - a fogyasztási cikkek és szolgáltatások piacán a globális kereslet és globális kínálat egyensúlyban lesz. Ha a bázis időszakban globálisan és strukturálisan is piaci egyensúly volt, valamint

a tárgy-idpszakban is fennáll ez az egyensúly, akkor az árszint változatlan maradhat.

c/ A II. osztály növekedése elmaradt az I. osztályétól. Annak ellenére, hogy érvényesül a makroszintű összefüggés - a nominális bérösszeg növekedése nem haladja meg a népgazdasági szintű termelékenység illetve termelés növekedési ütemét - a fogyasztási cikkek és szolgáltatások piacán globálisan és strukturálisan is kialakul a túlkereslet, vagy - más oldalról - a kínálat hiánya. Ez pedig feltétlenül áremelő hatású.

Az előbbi három lehetséges esetből származtathatók az alábbi árszintemelkedési folyamatok:

- változatlan újratermelési arányok mellett a nominális bérek összegének - pontosabban a tényleges keresletként is megjelenő nominális bérösszeg - növekedési üteme felülmúlja a termelékenység /termelés/ makroszintű növekedési ütemét; az áremelkedés kiváltója ilyen esetekben a globális és strukturális feszültség;

- a nominális bérösszeg emelkedése megegyezik a népgazdasági termelékenység /termelés/ növekedési ütemével, de az újratermelési arányokon belül megnő az I. osztály súlya; azaz az I. osztályban a termelékenység átlag feletti ütemben nő, a globális és strukturális feszültség együttese eredményezi az árszintemelkedést;

- a nominális bérösszeg növekedési üteme elmarad a népgazdasági szintű termelékenység növekedési ütemétől, de meghaladja a II. osztály növekedési ütemét, az előzőekhez hasonlóan ebben a helyzetben ugyancsak a globális és strukturális feszültség együttese miatt alakul ki a magasabb árszinvonal;

- változatlan újratermelési arányok mellett, az elkölthető személyes pénzügyi védelmek növekedési üteme megegyezik a nép-

gazdasági szintű termelékenység növekedési ütemével, sőt a II. osztályéval is, de a II. osztály kínálati szerkezete eltér a keresleti szerkezettől; ebben az esetben az árszintemelkedés kiváltója a fogyasztási cikkek és szolgáltatások keresletének és kínálatának globális egyensúlya mellett, a kereslet-kínálat szerkezeti egyensúlytalansága.

Látható, hogy a nominális bérek és a termelékenység összekapcsolása még növekedés esetén sem biztosítja eleve a változatlan árszintet. Népgazdasági szinten a termelés-termelékenység növekedése és a bérösszeg növekedése közötti mechanikus kapcsolatteremtés is az árszinvonal emelkedését idézheti elő.

4.1.2. Infláció - stagnálás - visszaesés

Nulla vagy negatív növekedés során az egy főre számított termelékenység - nem csökkenő foglalkoztatás mellett - stagnál vagy romlik. Elméletileg alkothatók olyan esetek, amikor a keresletként is megjelenő bérek és a termelékenység összekapcsolása még ilyen feltételek között sem borítja fel az árszint stabilitását. Ilyen helyzet akkor képzelhető el, ha a II. osztály termelése szinten marad, vagy esetleg még nő is, miközben az I. osztály aránya az újratermelésen belül nem változik, vagy csökken. De a bérek és a termelékenység egymáshoz kötött elmozdulása már ilyenkor is feltételezi a gazdaság egyes ágazataiban a nominális bérek csökkenését.

Stagnálás és különösen visszaesés közepette az újratermelés I. osztályának térnyerése már makroszinten is végrehajthatatlanná teszi a termelékenység és a nominális bérek összekapcsolását. Gyakorlatilag ugyanis a gazdaság legfeljebb egyes - nem túl széles - területein képzelhető a nominális bérek visszaesése. Ezért stagnálás, pláne visszaesés közepette nehezen alakítható ki olyan valóság-telítetelrendszer, amikor akár csak a nominá-

lis bérek szintentartása is ne vezetne inflációhoz. Ilyenkor a bérek gyakorlatilag elszakadnak az újratermelés belső szerkezetétől és kisebb vagy nagyobb mértékben globális és strukturális túlkereslet áll elő. Ez a túlkereslet kialakul még ott és akkor is, ahol és amikor a stagnálás illetve a visszaesés következtében csökken a foglalkoztatás. Ezért ilyen esetekben az infláció visszafogására lehet és kell is törekedni, de ennek elkerülésére az esély igen csekély.

4.2. Árszinvonalemelkedés - három szektor - növekedés

Az árszint emelkedésének mechanizmusa három szektoros újratermelési sémában általánosan is leírható. A három osztály a következő:

I. osztály: a termelési eszköz termelés, II. osztály: a fogyasztási javak termelése, III. osztály: hadiipar.

Tegyük fel, hogy a bázis időszakában a gazdaság globális és strukturális piaci egyensúlyban van; a nominális bérösszeg növekedési üteme makroszinten megegyezik a termelés növekedési ütemével; a nominális bérek növekedése a folyó megtakarításokkal, a termelés növekedése pedig a társadalmi juttatásokkal korrigált összeg. Az így értelmezett nominális bérösszeg és termelés növekedési üteme azonos, a termelés bővülése pedig teljes egészében a termelékenység változásából ered. Végül feltesszük, hogy az árak nem rögzítettek, és egyelőre a külső hatásoktól is eltekintünk.

4.2.1. A termelés és a termelékenység növekedése azonos mind a három szektorban

A termelés és a termelékenység mindhárom szektorra kiterjedő azonos ütemű emelkedése a globális egyensúly alapfeltétele. Ilyen esetben árszintemelkedés akkor következhet be, ha a fogyasztási kereslet struktúrája nem felel meg a kínálati struk-

túrának.

A túlkereslet megjelenési helyén árszintemelkedést okoz. Ezzel szemben a kereslethiányos piacon az áraknak csökkenniük kellene. A két egymással ellentétes irányú változás eredőjének elvileg nem kellene árszintemelkedésbe torkollnia, akár ki is egyenlíthetnék egymást. Közismert tény azonban, hogy az árak lefelé kevésbé rugalmasak, mint felfelé. A közgazdasági elmélet számos - egymásnak is gyakran ellentmondó - magyarázatát adta ennek a folyamatnak.^{86/} Mindenesetre abban nagyjából egyetértés alakult ki, hogy részben a verseny korlátozódása terenti meg a szükséges feltételeket a lefelé rugalmatlan, felfelé viszont annál elevenebb ármozgásoknak. A tiszta verseny korlátozódása, más oldalról a szabad verseny piac felváltását jelenti a monopóliumok illetve oligopóliumok által, valamennyi termelési tényezőre kiterjesztve.

Visszatérve eredeti kérdésünkre, hogy miért is emelkedhetnek az árak globális egyensúly mellett is, azt a választ lehetne adni, hogy kereslethiány esetén az adott rész-piacokon az árak nem csökkennek /jellemzőbb a termelés visszafogása/, ugyanakkor túlkereslet vagyis kínálati hiány esetén az árak emelkednek.^{87/} Ebből tehát az következik, hogy a globális keresleti-kínálati egyensúlynak is fel kellett lazulnia, hiszen egyrészt az árszínvonal csökkenésének elmaradása, másrészt más területeken az árszínvonal emelkedése összességében csak globális túlkereslet mellett állhat elő. A túlkereslet pedig csak fizetőképessé vált vagy fizetőképessé tett kereslet nyomán alakulhat ki. A fizetőképes /túl/kereslet megjelenése pedig nyilván pénzbeli fizetőképességet jelent, ami adott időszakban megragadható a pénzmenyiségének és forgási sebességének szorzataként.

A pénzbeli keresletnek a reálnövekedés ütemét meghaladó emelkedése rövid távon /egy éven belül például/ nem feltétlenül, de hosszú távon minden bizonnyal elfogadhatóvá teszi - legalább formálisan - a modern monetarizmus álláspontját. Eszerint a monopóliumok uralta vagy az oligopolisztikus piac kialakulása önmagában nem magyarázza meg az árszínvonal hosszú távú és tartós emelkedését. Rövid távon a pénzkereslet csökkenése - más oldalról a forgási sebesség emelkedése, megint másként a pénzbeli megtakarítás csökkentése - a pénzmenyiség növelése nélkül is kialakíthat egy magasabb árszintet. Hosszabb távon azonban az infláció tartóssá csak úgy válhat, ha - figyelembe véve a termelési tényezők monopóliumát is - a pénzmenyiség növekedése ezt lehetővé teszi. A tartós infláció, a pénz vásárlóerejének hosszú távon megfigyelt esése, mindenesetre nem független a pénz mennyiségének túl gyors növekedésétől. /Azt a kérdést, hogy a pénz mennyiségének növekedése mennyiben oka vagy mennyiben okozta az inflációnak egy tervgazdaságban, egyelőre nyitva hagyjuk./

Folytassuk gondolatmenetünket ott, hogy a termelés és a termelékenység növekedése kiszélesíti a nominális bérek emelésének határát, hiszen megteremtődik a béremelés szükségessége és egyben lehetősége is. A szükségesség részben abból fakad, hogy a "... népgazdasági igényeknek megfelelő munkaerő-áramlás "terelésének" még ma sincs jobb eszköze, mint a magasabb bér..."^{88/} A nominális bérek inflációt nem feltétlenül kiváltó emelésének lehetőségét pedig a termelékenység növekedése teremti meg. A szabályozásban - kielégítő makroszintű érdekegyeztetési mechanizmus hiján - a bérek és termelékenység egymáshoz rendelése csak vállalati szinten valósítható meg.

A kereslet-kinálat globális egyezősége mellett, a szerkezeti aránytalanságból eredő infláció /az árak asszimmetrikus változása/ az átlagnál gyorsabban fejlődő vagy árait gyorsabban emelő vállalatoknál, esetleg egész ágazatokban kiváltja a bérek gyors emelkedését. Ez viszont - mivel az átlagos vagy azt el nem érő ütemű fejlődést produkáló vállalatoknál a bérek ugyancsak emelkednek, illetve nem csökkennek - megteremti a további árszint emelkedéséhez elengedhetetlenül szükséges globális túlkeresletet is.

A globális túlkereslet mértékét még egy további tényező is felerősíti. "A végzett munka nagyságának meghatározása a létrehozott termék mennyiségének vagy értékének a kiszámításával nem közelíthető meg. A különböző munkafajták társadalmi értékelését semmiképpen sem határozhatja meg az előállított termék..."^{89/} Ezért feltételezhetően tendenciaszerűen az azonos bonyolultságú munkát azonosan is kell értékelni. Ebből az a közismert következtetés adódik, hogy az elmaradó ágakban dolgozók, de azonos vagy közel azonos munkát végzők bére előbb vagy utóbb, de feltétlenül igazodni fog a magasabb termelékenységű területek magasabb bérszínvonalához. Az elmaradó területek bérnövekedése a már kialakult globális túlkeresletet újabb összegekkel bővíti. Ez nyilván az árak emelkedését erősíti, kereslet és költség oldalról egyaránt és egyszerre.

A magasabb termelékenységi színvonal és ezáltal bizonyos szakmákban a bérek gyorsabb emelkedése a szakmai bérarányok felborulásához vezetett. Érdeemes megfontolni azt, amit ennek a jelenségnek az inflációban betöltött szerepéről ír. J. Hicks, annak ellenére, hogy a "Keynesi gazdaságtan válsága" c. munkájában csak a tőkés gazdaság működését vizsgálja. "A hatékonyság

érdekében szükséges, hogy a bérmegállapodást mindkét fél, de különösen a munkás méltányosnak tartsa. De mi számít méltányosnak?"^{90/} A méltányosságnak számtalan eleme van. Lényegében állandó viszonyítások során - munkatársakhoz, más szakmákhoz, az áremelkedés rátájához, a növekedés üteméhez, a korábbi reálbéremelkedés üteméhez, a profitok növekedéséhez és a várakozásokhoz viszonyítva alakul ki, hogy a bérek változása és aránya méltányos-e? "Nincs olyan bérrendszer, amelyet ha egyszer megkérdőjeleztek, valaha is méltányosnak találnának. Ez mindig is igaz volt. De hogyan lehetséges akkor, hogy a múltban nem volt olyan sok bajunk vele?"^{91/} Jelenleg "A nem terjeszkedő iparágakban a bérek nem a munka szűkössége, hanem a méltánytalanság miatt emelkednek. Azért emelkednek, mert a nem terjeszkedő iparágak munkásai úgy érzik, hogy hagyják őket."^{92/} Ennek pedig az az oka, hogy régebben átmenetinek tartották - és az is volt - a gyorsan fejlődő, a ciklus felszálló ágába kerülő területek viszonylagosan gyorsabb béremelkedése. A magasabb bérek azonban a modern gazdaságban - keleten is és nyugaton is - tartóssá válnak. Ez a tény viszont kikényszeríti a "nem terjeszkedő" területek bérnövekedését is.

De vajon mi az alapja annak, hogy a bérek ingadozása elszakadt a ciklusoktól, abban az értelemben, hogy emelkedésük tartóssá vált? /Mindenesetre nem a ciklusok megszűnése./ Ezt a tendenciát igen gyakran a szakszervezetek szerepével hozzák összefüggésbe. A polgári közgazdászok egy része, elsősorban a monetaristák és a liberálisok - rámutatnak azonban arra, hogy a szakszervezetek szerepe nem egyértelmű - még ott sem, ahol a folyamatok tényleges alakulását valóban befolyásolják.

Egyrészt a dolgozóknak például az USA-ban mindössze egyötöde

szakszervezeti tag, másrészt ezek a szakszervezetek sem mind rendelkeznek erős tárgyalási pozícióval.^{93/} Így a szakszervezetek csak bizonyos, nem túlságosan széles körben képesek a bérek aránytalan emelését elérni. Az egyes területeken kivivott béremelkedés azonban még nem egyenlő az általános bérszínvonal emelkedésével. A monopóliumok - a béreknél csakúgy, mint az egyéb áraknál - önmagukban csak az árak relatív viszonyrendszerét képesek átalakítani, de általános árszínvonal-emelkedést egyedül nem idézhetnek elő.^{94/} A monetaristák szerint a döntő tényező a túlzott monetáris expanzió, enélkül ugyanis a szakszervezetek a bérek irreális emelésével csupán a munkanélküliséget növelhetnék. A túlzott monetáris expanzióért viszont a felelősség a kormányokat terheli.

A monetaristák egy másik szárnya ugyanakkor rámutat arra, hogy a társadalmi-gazdasági tényezők - s ezek között kitüntetve a szakszervezet - olyan mértékben szűkítik a monetáris politika autonómiáját, hogy a kormányok a körülmények kényszere alatt, tehát nem autonóm módon döntenek.

A keynesiánusok a bér-oldalról kiinduló árfeszítést nem gazdasági jellegű tényezőnek tekintik. Ezért a megoldást is a gazdaságon kívül, a tárgyalások, a politikai nyomás, a bérbefagyasztás terén keresik. A béroldalról táplált - a szakszervezetek által is támogatott - infláció így kikerül az /ortodox/ keynesi gazdaságpolitika látószögéből, a bérpolitika és a gazdaságpolitika elválík egymástól, a keresletteremtés nem kerül kapcsolatba a bérek emelkedésével.^{95/}

A béralakulás alapvető változását azonban valószínűleg abban kell keresni, hogy gyökeres átalakulás ment végbe a prioritások fontossági sorrendjében. Míg régebben az első számú szempont a stabilitás volt, és a foglalkoztatás szinte háttérbe szo-

rult, addig a 30-as évek válságát követően a prioritások sorrendje felcserélődött. A teljes foglalkoztatásra való törekvés megelőzte az árak és bérek stabilitását. S bár^e két tényező között nincs egyértelmű átváltás, mégis úgy tűnik, hogy a piacgazdaságokban a 70-es évek végéig a teljes foglalkoztatást előtérbe állító keynesi-ihletésű gazdaságpolitika háttérbe szorította a pénz - az árak - bérek relativ stabilitásának fontosságát. Ennek következtében viszont felborult a folytonosság, a stabil megállapodásokra alapozott rendszer.

A bérek olyan árak, amelyeket egy modern gazdaságban "csinálni"^{96/} kell. A pillanatnyi kereslet-kinálat természetesen kihat a bérek alakulására is, de azt nem határozza meg. Ezért "... ha van valami lényeges precedens, tehát ha az alku legalábbis olyan feltevésből indulhat ki, hogy ami már egyszer elfogadott volt, az újra elfogadott lesz,"^{97/} akkor viszonylag egyszerűbb - Hicks kifejezésével élve - méltányos bérarány rendszert kialakítani. Ha azonban az árak folyamatosan változnak, a várakozások emiatt még további bizonytalanságot visznek a rendszerbe, akkor az alku eredményei nem szilárdulhatnak meg, a konszenzus, a meg egyezés hiánya állandó instabilitáshoz vezethet.

A viszonyítási rendszer instabilitása a bérarányok stabilizálásának felborulását váltja ki, így korrekciója az alkusorozatok eredőjeként lefelé nem, de felfelé korrigálódik. S ha az a korrekció a gazdasági lehetőségeket nem veszi tekintetbe, akkor megteremti a bér-árinfláció feltételeit még ha kiinduló helyzetben a reálfolyamatokban egyensúly is volt.

Összefoglalva tehát a tiszta verseny hiánya, a termelési tényezők mindegyikére kiterjedő, persze nem teljesfokú monopoli-záció, a gazdaságpolitikai prioritások társadalmi változásokkal

is alátámasztott átalakulása, a méltányosság érzetét fenntartó stabil konszenzus felszámolódása létrehozta azokat a feltételeket, amelyek a reálfolyamatok egyensúlyának felborulásakor képesek inflációt okozni, ha az egyensúlytalanság felszínre kerülése a monetáris politika "aktív statisztálása" mellett meggyégbe.

4.2.2. Az I. osztály termelés és termelékenység növekedési üteme meghaladja a népgazdasági átlagot

Az egyes osztályokban a termelékenység üteme hosszú távon nem szakadhat el egymástól. Rövid távon azonban már más a helyzet. Az I. osztály arányának növekedése - ami nemcsak a termelékenység gyorsabb emelkedésének lehet a következménye - rövid időszakban feltétlenül árszinvonal emelő hatású. Az I. osztály arányának növekedése az ott keletkező fogyasztási célú keresletet gyorsabban növeli az aktuális kínálatnál. Addig a pontig, amíg az újratermelés három osztálya közötti arányok újra nem stabilizálódnak, az I. osztály gyorsabb növekedését az árszinvonal emelkedése kíséri. A fogyasztási és felhalmozási javak piacán egyaránt globális és strukturális túlkeresletet és árszintemelkedést okoz a termelési eszköz termelés felgyorsulása, az újratermelési arányok felborulása. Ezt a folyamatot tovább erősítik a termelési szerkezet átalakulását kísérő bérmozgások, amelyet éppen az imént fejtettünk ki.

Bár az I. osztály aránya nyilvánvalóan nem nőhet a végtelenségig, mégis bizonyítható, hogy súlyának növekedése képes hosszú távon is inflációt generálni. Logikailag ez csak úgy lehetséges, ha az I. osztály arányának növekedését időnként megszakítja visszaesése. Vagyis, ha az újratermelés és ezen belül a termelési eszköz termelés /ill. a beruházási tevékenység/ ciklikus. Ha ugyanis a ciklikusság lényege bizonyított, az I. osztály

előreszaladását rendszeresen visszaesése váltja fel, akkor a folyamat állandósulhat. Ennek következtében rövid megszakításokkal, folytonosan, nem egyenletes ütemben, részarányát növelve az I. osztály termelésének ciklikus ingadozása permanensen képes felborítani az egyensúlyhoz szükséges jövedelemarányokat.

Ennek következtében az I. osztály termelésének túl gyors, aránytalan kiterjedése rövid megszakításokkal, de állandósulhat. Az újratermelés és főként az I. osztály termelésének ciklikus ingadozása tükröződik a jövedelmek termelésének ciklikus ingadozásában is. Ily módon a fogyasztásra kerülő jövedelmek növekedésének állandó ingadozásához - egyéb akadályoktól függetlenül - sem képes a fogyasztási cikk termelés és kínálat alkalmazkodni, változatlan árszinten.

A kialakuló és rövid megszakításokkal állandósuló, a fogyasztási cikkek piacán jelentkező túlkereslet megteremti az áremelkedés lehetőségét. Ezzel egyidejűleg a beruházási ciklus, maga alig túlbecsülhető pazarlásával, az ott is uralkodó túlkereslet által felvert árakkal, olyan költségnövekedést okoz, amely alulról feszíti a fogyasztási javak árait. Vagyis minden feltétel összeáll ahhoz, hogy az árszinvonal emelkedése állandósulhasson.

Az előbb leírtakból következik, hogy az általános felfogással szemben^{98/} úgy véljük, hogy önmagában nem a magas beruházási ráta, vagy felhalmozási színvonal, s az emögött meghúzódó erőltetett növekedési szándék vezet a pénz vásárlóerejének csökkenéséhez. Az állandó azonosan magas színvonalon megállapodó beruházásokhoz a fogyasztási javak termelése és a bér típusú jövedelmek "termelése", a fogyasztási javak kereslete és kínálata viszonylag könnyen alkalmazkodhat. De még az sem elég, ha azt mondjuk, hogy az I. osztály növekedési üteme rendszerint megha-

ladja a II. osztályét,^{99/} és ez inflációt okoz. Az állítás maga nemcsak igaz, de tényekkel is alátámasztható. Ugyanakkor a tartós, állandósuló inflációs feszültséget nem magyarázza meg hiánytalanul.

Az árfeszültség ugyanis abban az esetben állandósulhat, ha az újratermelési arányok folytonosan ingadoznak, vagyis, ha az újratermelés egésze és ezen belül a beruházások ciklikusan alakulnak. A beruházási, ill. újratermelési ciklusok pedig éppenséggel nem idegenek a tervgazdaságoktól. Bauer Tamás és Soós Károly Attila bár eltérő ciklus-elméletet dolgozott ki, de magának a ciklusnak a létét mindenesetre átütő erővel bizonyítják.^{100/} Az újratermelési ill. beruházási ciklusok a jövedelmi folyamatoknak a reálfolyamatokhoz való rángás-szerű alkalmazkodását igényelné. Mivel ez az alkalmazkodás csak elégtelen lehet, ezért a keletkező árfeszültség előbb vagy utóbb inflációba torkollik.

4.2.3. A termelés ill. termelékenység stagnálása és visszaesése

Zéró növekedés közepette a három szektorra egyformán kiterjedő stagnálás elég kevésbé tipikus. A globális egyensúly megvalósulásának ilyenkor fontos feltétele a fogyasztási cikkek piacára áramló fizetőképes kereslet összegének változatlansága. Már ennek elérése is csekély valószínűségű, hiszen a nominális jövedelmek között olyan tételek is szerepelnek, amelyek bizonyos automatizmusok révén állandóan emelkednek. /Pl. nyugdíj/ Emiatt más területeken a nominális jövedelmek abszolút csökkentését kellene kikényszeríteni, ami legalább nem jellemző. Emellett még érdemes azt is figyelembe venni, hogy a stagnálás még akkor sem mindent átfogó, ha a szektorok aránya változatlan. Vállalati szinten valamilyen differenciálódás mindig végbemegy, ezért számolni kell egyes helyeken a bérek emelkedésével is. Ennek kiegyensúlyozása már csaknem lehetetlen, vagyis túlkeresletet okozhat, ami árszínvonalemelkedéshez vezethet.

A termelés ill. a termelékenység csökkenése - talán már nem igényel különösebb magyarázatot - gyakorlatilag csak emelkedő árak mellett képzelhető el, figyelembe véve a legfontosabb termelési tényező, a munkaerő árának rugalmatlanságát. Ez persze nem jelenti feltétlenül a reáljövedelmek csökkenését. Az I. vagy III. osztály arányának visszaesése ideiglenesen elkerülhetővé teszi a reáljövedelmek csökkenését még ilyenkor is.^{101/} A beruházások visszafogása, mint egyszeri intézkedés hatásos eszköz lehet, hosszabb távon azonban nyilván van egy kritikus határa, ahol további visszafogása a tartós visszaesést, leszakadást valószínűsíti. Ezért tartós visszaesés mellett már kivédhetetlen a reáljövedelmek csökkentése, ami persze még távolról sem elég a folyamat megállításához, különösen pedig megfordításához.

A reálbérek alakulásától függetlenül azonban visszaesés idején az infláció mindenképpen áttör. A kérdés "csupán" az, hogy az ilyenkor kibontakozó infláció megállítható-e, kézben tartható-e, kibontakozik-e a gazdasági szerkezet átrendeződése vagy sem? A szerkezeti átalakulás elmosódása ugyanis az infláció fokozódó gyorsulását váltja ki, ami esetleg hidat képezhet a hiperinflációhoz.

4.2.4. A III. osztály termelés és termelékenység növekedési üteme meghaladja a népgazdasági átlagot

Ebben a modellben a III. szektort az improduktív szférával azonosítottuk. Improduktívnak pedig azokat a tevékenységeket tekintjük - eltérve a tankönyvi definícióktól - amelyek sem közvetlenül, sem pedig közvetve nem járulnak hozzá az életszínvonal, a fogyasztás színvonalának emeléséhez. Ennek egyik tipikus esete a hadiipari termelés, pontosabban a kutatás-fejlesztéssel nem érintkező, a polgári ágazatokba át nem emelhető, azt nem ser-

kentő, exportra sem termelő hadiipari termelés, illetve egyáltalán a védelemmel kapcsolatos kiadások.

A III. szektor súlyának növekedése fontos tényezője az árszínvonal emelkedésének. Még növekvő gazdaságban is inflációt okozhat a III. szektor arányának növekedése. A III. szektor gyorsabb növekedése, miközben erőforrásokat sziv el a másik két szektortól, olyan jövedelmet kreál, amely visszaáramolva az I. ill. II. osztály piacára, túlkeresletet, inflációt indukál. Stagnálás és visszaesés esetén a III. szektor javára történő szerkezeti elmozdulás az újratermelési arányokban rendkívül veszélyes. Emögött ugyanis lényegében a védelmi-katonai kiadások gyorsuló emelkedése húzódik meg. A harmadik szektorban lekötött erőforrások által létrehozott "árak" viszont sem direkt, sem indirekt úton nem kerülnek vissza az újratermelési folyamat vérkeringésébe. Ezért ez a második kapcsolódási pont, ahol az infláció - visszaesés esetén - könnyen átcsaphat hiperinflációba.

Mindeddig megkerültük azt a kérdést, hogy vajon az infláció mikor vált át hiperinflációba? Az infláció és a hiperinfláció közötti határ meghúzása pedig nem egészen egyszerű. Aligha vitatható, hogy az infláció és a hiperinfláció különbsége megragadható mennyiségi különbségként is. De igen félrevezető lenne ezt az eltérést valamilyen abszolút értékhez kötni. Az egyes országok gazdaságtörténeti hagyományai illetve a vizsgált korok általános ártendenciái mélyen befolyásolják és meghatározzák azt a mértékét az áremelkedésnek, amely mellett még egy gazdaság normálisan működhet. Az is világos, hogy a hiperinfláció - amelyet az 1.3. fejezet tárgyalt részletesen - nem meglepetésszerűen, egyik pillanatról a másikra alakul ki, hanem egy viszonylag hosszabb, gyorsuló ütemű infláció képezi hozzá az átmenetet. A hiperinfláció

nagy valószínűséggel visszafordíthatatlan folyamat, amely a teljes gazdasági összeomláshoz, a pénzügyi rendszer szétzilálódásához vezet. Végül a pénz kiszorul a forgalomból és helyét átadja a naturális cserének. Így a hiperinfláció hidat képez a pénzrendszer normális működése és teljes megszűnése, felbomlása között. A nemzeti valuta pénz funkciói a hiperinflációs folyamatban fokozatosan felszámolódnak. Ennek egyes állomásai a hiány ugrásszerű emelkedése, az árak /a hivatalos/ befagyasztása, a jegyrendszer részleges majd mind kiterjedtebb alkalmazása, a nemzeti valuta fokozatos kiszorulása a felhalmozási eszköz funkcióból, ezzel párhuzamosan más fizetési és megtakarítási eszközök szerepének megjelenése és előtérbe kerülése, speciális bolthálózatok kialakítása, az áruk növekvő hányadának külföldi valutáért való belföldi árusítása, felárak alkalmazása stb. Mindennek nyomán az egyre gyorsuló, igen magas ütemű árszinvonalemelkedésben, azaz a hiperinflációban már semmiképpen nem igaz az, hogy a pénz egységének vásárlóereje /csereértéke/ fordítottan arányos a fogyasztási cikkek egységének árával. A pénz ugyanis egyre kevésbé tekinthető ilyenkor az értékmérő-, fizetési- és forgalmi eszköz egységének. A folyamat csúcsán a pénz forgási sebessége végtelenhez közelít a pénztartási hajlandóság nullává válik, vagyis a pénz megszűnik mint általános egyenértékes, értéktelen jellé alakul.

A hiperinfláció tehát mennyiségileg egy rendkívül magas, egyre gyorsuló ütemű árszinvonalemelkedés. Az infláció akkor vált át hiperinflációba, a minőségi elhatárolódás akkor jön létre a két folyamat között, amikor a nemzeti valuta már nem képes hiánytalanul betölteni a pénz valamennyi belföldi funkcióját. A folyamat végpontja a pénz teljes elértéktelenedése, s ekkor kerül sor a nullifikációra.

5. Külső hatások és a pénz vásárlóereje

"Az infláció világjelenség abban az értelemben, hogy egyidejűleg, számos országban tapasztalható... De az infláció nem nemzetközi eredetű jelenség abban az értelemben, hogy az egyes országok hiján vannak annak a képességnek, hogy a saját inflációjukat kézben tartásuk, éppen úgy, ahogy a magas kormányzati kiadásokat és deficitet sem külső erők kényszerítik ki."

M. Friedman

A pénz vásárlóerejét alakító tényezők között a külső hatásoknak rendkívül sokrétű szerepe van.^{102/} Az első négy fejezetben azonban még utalást sem tettünk ezekre, hiszen egy teljesen zárt gazdaság inflációs tendenciáit vizsgáltuk. Ennek döntően két oka volt. Egyrészt úgy véljük, hogy a külső infláció csak a belső folyamatok megfelelő alkalmazkodása hiján váltja ki a pénz vásárlóerejének esését, vagyis az árszinvonalemelkedés döntő faktorai belföldi eredetűek. Másrészt az elméleti összefüggéseket tekintve a formálisan nemzetközi kapcsolatokból eredeztethető infláció okai és hatásmechanizmusa egészen hasonló a korábban elemzett belső tényezőkből származtatható inflációhoz. Az újratermelés egyensúlyából levezetve az árszintváltozás okai "... két fő csoportba sorolhatók. Az egyik: azon nominális keresletet befolyásoló tényezők, amelyek következtében a tényleges kereslet folytonosan változik; a másik: az újratermelés belső arányát meghatározó tényezők. Mindkét csoporton belül megkülönböztethetjük a külső /a külgazdasági kapcsolatokból közvetlenül eredő/ és a belső /a külgazdasági kapcsolatoktól közvetlenül nem függő/ okokat."^{103/} Az inflációt külső és belső okokra visszavezethető felfogással szemben Bánfi Tamás idézett álláspontját fogadjuk el. Ennek alap-

ján a külső hatások is a reál és jövedelmi /pénz/ folyamatok egyensúlyának megbomlása révén vezetnek árszintemelkedéshez.

A külgazdasági kapcsolatokból eredeztethető árszinvonal-emelkedés vizsgálatánál néhány egyszerűsítő feltétellel élünk. Ezek közül a legfontosabbnak azt tekintjük, hogy a belső árszinvonal - vagyis nem az egyes áruk ára - esését az eddigi elemzések fényében kizárjuk mint lehetséges variánst. A gazdaság külső kihívásokra adott válasza aktív vagy passzív alkalmazkodása ezért csak nem csökkenő nominális jövedelem és árszint mellett következhet be. Ugyancsak kizárjuk az export illetve az import külföldi valutában kifejezett árszinvonalának süllyedését. A külkereskedelmi cserearány romlása ebből eredően az export árszinvonal növekedését meghaladó import árszinvonalemelkedés.

A külső gazdasági kapcsolatok belföldi árszinvonalra gyakorolt hatásánál nem közömbös az sem, hogy vajon a vizsgált ország valutája konvertibilis-e? Az általunk elemzett gazdaság valutája nem-konvertibilis, abban az értelemben /sem/, hogy a hazai valuta még korlátozottan sem tölt be világpénz-funkciót. Ebből következően a hazai valutában megjelenő túlkereslet a kereskedelmi mérleg hiánya, a pénzvásárlóerejének csökkenése és a hiányintenzitás fokozódása között oszlik meg, illetve abban szivódik fel.

A túlkereslet felszivódásának konvertibilis valuta rendszerben attól függően, hogy az árfolyam fix, vagy flexibilis, más útjai is léteznek. A világpénz funkciókat legalább részlegesen, reigonálisan betöltő valutáknál a külföld pénzkereslete /a hazai valutában megjelenő tőkeexport/ lekötheti a belföldi "túlkeresletet". A külföld pénzkeresletének változása - ami persze önmagában is elválaszthatatlan a belföldi folyamatoktól - a működtetett árfolyam-formától is függő, eltérő hatást gyakorol az adott ország belső és külső egyensúlyi helyzetére. Rögzített

-

árfolyamrendszerben a belső túlkereslet - amelyet már a külföld pénzigénye nem vezet le - inflációhoz, a külkereskedelmi és a fizetési mérleg hiányához vagy/és a devizatartalékok csökkenéséhez vezet. A rögzített árfolyam mintegy akadályát képezi az aktív alkalmazkodás megindulásainak. Tökéletesen flexibilis árfolyamrendszerben viszont a belső túlkereslet minden rezzenését érzékelő és tükröző valutapiac az árfolyam leértékelődését azonnal kiváltja. Így az árfolyam legalábbis nem akadályozza meg a gazdaság aktív alkalmazkodását, nem vezet szükségképpen a külső egyensúly felbomlásához. Az infláció ami mind a rögzített, mind pedig a flexibilis árfolyam esetén bekövetkezik a túlkereslet miatt, az első esetben a tartós egyensúlytalanság kísérő jelensége, míg a második esetben egy átmeneti feszültség feloldódásának lehetséges eszköze.

S ezután térjünk vissza a további egyszerűsítő feltételekhez. Az előzőek analógiájára olyan árfolyampolitika létezését tesszük fel - konvertibilitás nélkül - amely nem gördit különösebb törlesztéseket a belső alkalmazkodási folyamatok kibontakozása elé. Ennek megfelelően a kiindulópontot mindig egy olyan árfolyamszint jelenti, amely mellett megvalósulhat a külső egyensúly. Az előbbi értelemben helyesen megválasztott /számított/ induló árfolyamszint a későbbiekben úgy mozog, mint egy képzeletbeli, ideális kiegyenlítő automatizmusok által szabályozott flexibilis árfolyam. E szerint az árfolyam megállapítás adminisztratív módszere a lehető legkisebb időveszteséggel próbálja követni, imitálni vagy kitalálni azt, amit egyébként a valutapiac végezne el. Így például változatlan cserearányok mellett a belső és külső árszinvonalemelkedés eltérésének mértékében értékelnek fel vagy le.^{104/} Cserearányromlás esetén - ami a korábban vázolt feltétel szerint nem csökkenő világpiaci árszinvonal mellett követ-

kezik be a veszteség mértékének és a hazai, illetve az export külföldi valutában mért árszint változásának különbségeként állapítják meg az árfolyamot. Ennek alapján, ha a hazai infláció meghaladja az exportban mért világpiaci árszintemelkedést, akkor a leértékelés szükséges nagyságát e két tényező különbsége és az export-import árszintváltozás eltéréséből adódó veszteség belső végső felhasználásához viszonyított aránya adja meg. Ebben a fel fogásban az árfolyampolitika torzításmentesen közvetíti a világpiaci árarányok átalakulását és érzékelteti az adott gazdaság világpiaci le vagy felértékelődését. Egyszóval információt nyújt, amelyhez ha akar és tud, időben idomulhat az adott nemzetgazdaság minden szereplője.

A külső kapcsolatok és a belső infláció összefüggéseinek csak néhány vonatkozását vesszük szemügyre. Ezek is jórészt olyanok, amelyeket sokszor és sokan elemeztek már. De talán mégsem lesz felesleges újragondolni, mert a körültekintő elemzések ellenére is számos kérdés vár még tisztázásra.

5.1. Külső egyensúlyhiány - változatlan cserearányok - világpiaci infláció

Ebben a fejezetben azt vizsgáljuk, hogy az emelkedő világpiaci árak, a változatlan cserearányok, a külkereskedelmi mérleg aktivitum és passzivum, a devizatartalékok változása és a külső hitel felvétel ill. törlesztés milyen mechanizmusokon keresztül befolyásolja az árszinvonal alakulását.

5.1.1. Külső egyensúly - változatlan cserearányok - világpiaci infláció

Induljunk ki abból az igen kedvező helyzetből, hogy a vizsgált gazdaságban mind a külső, mind a belső egyensúly, s így az árstabilitás is egyidejűleg fennáll. A képződő és elkölteni szán-

dékozott jövedelem és ezzel szemben a kínálat volumene és összetétele is éppen megfelel egymásnak, az export és import is meg-
egyezik egymással. Azonban egy nyitott gazdaságú ország esetében
még egy idilli képet is megzavarhat a világpiaci árszinvonal tar-
tós emelkedése. Még akkor is, ha eközben a külkereskedelmi csere-
arányok nem változnak.

Az előbbiekben körvonalazott árfolyampolitika ilyen esetben
arra törekszik, hogy a belső és külső árszinvonalváltozás külön-
ségének megfelelően felértékelje a hazai valutát. De mivel ez
időveszteség nélkül nem hajtható végre, azért az infláció import-
ja korlátozható, de egészében aligha kivédhető. De még ha el is
tekintenénk ettől a jól ismert tényezőtől, amely a belső árszin-
vonal emelkedését korlátozott mértékben, de megindíthatja, akkor
is figyelembe kell venni, hogy a világpiaci árak szinvonalának
emelkedése az egyes áruk és szolgáltatások eltérő irányú és mérté-
kü változásának eredője. S ez a tény - hasonlóan a "belső" árszint-
változáshoz - ugyancsak felfelé hajtja a hazai árszintet. Az im-
portban az átlagnál /a felértékelésnél/ jobban emelkedő árak át-
hárításához fűződő érdek ugyanis lényegesen markánsabb, mint az
árak eséséből fakadó előnyök szétterítéséhez tapadó érdek. Persze
itt is meg kell jegyezni, hogy az emelkedő hazai árszint kiala-
kulásának ilyenkor is szükséges feltétele az, hogy a monetáris
politika megteremtse az inflációhoz nélkülözhetetlen többletpénzt.

Szűk határokon belül, de még ennyire kedvező körülmények kö-
zött is a belső árszint emelkedése irányába mutat a világpiaci
árak emelkedése. Vitathatatlan azonban, hogy ennek mélyebb okai
ilyenkor sem a külső árszintváltozásban, hanem a belső folyamatok-
ban keresendő.

5.1.2. Kereskedelmi mérleg aktívum - emelkedő valuta
/deviza/ tartalékok

Folytassuk tovább a vizsgálatot annál a még mindig igen kedvezőnek tűnő állapotnál, amikor korábbi adósságszolgálat nem terheli a gazdaságot és a kereskedelmi mérleg többlettel zár. Változatlan cserearányok mellett a kereskedelmi mérleg aktívum révén emelkednek az ország valuta ill. deviza tartalékai, a megtermelt jövedelmekhez képest viszont kínálati hiány mutatkozik. Egy olyan jövedelem-többlet keletkezik a belföldi jövedelemtulajdonosok kezén, amely az árszínvonal emelkedését válthatja ki.

Ennek a jövedelem /pénz/többletnek a sterilizálása többféleképpen is megvalósítható. A legkedvezőbb esetben - de az a tervgazdaságok gyakorlatában a legritkább - a jövedelemtulajdonosok önkéntes megtakarítási hajlandósága nő meg. Ezzel lassul a pénz forgási sebessége, s egyúttal megvalósul a kívánt keresletszűkítés. Hasonló eredménnyel végződik az is, ha a keresletszűkítést a monetáris és fiskális politika együttműködése hozza létre.

Mindezek nélkül a kereskedelmi mérleg aktívum a reál- és pénzoldal egyensúlyának egyidejű felborításával inflációt okozhat. De a jövedelemtöbbletnek a gazdaságból történő globális kivonása is csak akkor antiinflációs hatású, ha struktúrájában alkalmazkodik a keresletként megjelenő jövedelem a kínálat aktuális szerkezetéhez. A lakossági kereslet korlátozása például akkor tekinthető eredményesnek, ha az export-többlet kimutathatóan a fogyasztási javak piacáról vont el kínálatot. Ellenkező esetben a beruházási javak piacán továbbra is fennmarad a túlkereslet /kínálat hiány/. A beruházási piac feszültségei így részben az inflációt erősítik. Ezzel egyidejűleg a fogyasztási cikkek piacán a kereslethiány ellenére - amit a háztartások jövedelmének korlátozása váltott ki - az árszínvonal esése nem következik be.

A fogyasztási cikk piacon fellépő kereslethiány három eltérő irányú hatást válthat ki. Egyrészt a termelés visszafogására és/vagy a készletek növelésére készíthet, másrészt további lökést adhat a fogyasztási cikkek exportjának, harmadrészt pedig a kapacitások kihasználtságának csökkenése /kiegészülve a beruházási javak átszintjének emelkedésével/ inflációt okozhat.

A monetáris-, a fiskális- és árfolyampolitika összehangolt alkalmazásával, tehát nem elégséges, ha csak a mennyiségi azonosság teremthető meg az újratermelés reál- és pénzoldala között.^{105/} De egyúttal hiba volna ebből arra a következtetésre jutni, hogy egyrészt mindig lehetőség van az adott piacokon a kereslet alakítására, másrészt pedig arra, hogy az egyes piacok között kialakult pillanatnyi eltérések feltétlen beavatkozást kívánnak. Annál is kevésbé, mert az egyes részpiacok nincsenek egymástól hermetikusan elzárva, s így a kereslet-szint módosítása a kínálat terelését is kiválthatja. Főképp akkor, ha az erőforrások mobilitása ezt lehetővé, a gazdasági mechanizmus pedig kényszerűvé teszi. Ilyenkor is számolni kell azonban azzal, hogy "... a kereslet-szint módosító eszközök automatikus kereslet /kínálat/ terelő hatásainak kibontakozásának fontos feltétele az árak/és bérek/ mindkét irányú rugalmassága, ami a gyakorlatban többnyire nem teljesül."^{106/} Ezért jobb híján a belső kereslet szűkítésekor a termelési-kínálati szerkezet átformálása, az exportképesség fenntartása érdekében szembe kell nézni mindenekelőtt a termelés korlátozásával is; és esetleg azzal is, hogy az infláció, bár erősen korlátozva, de utat tör magának.

Mint látható a tartós kereskedelmi mérleg-aktívum, miközben növeli a valuta, illetve deviza tartalékokat, belföldön túlkeresletet és a pénzcseréértékének esését váltja ki. Ezért is érdemes lehet a változás kikényszerítése, a kereskedelmi mérleg akti-

vumának felszámolása illetve az inflációs nyomás visszafogása érdekében a mérleg átbillentése passzívumba.

5.1.3. Kereskedelmi mérleghiány - csökkenő valuta /deviza/ tartalékok

Az előző időszakban a valuta- és devizatartalékok a szokásos, normál színvonal fölé emelkedtek. Ennek bázisán addig, amíg a valuta- és devizatartalékok a korábbi, normál szintre nem esnek vissza, a kereskedelmi mérleg passzívuma nem vált ki feltétlenül inflációt. A kereskedelmi mérleg deficitje ugyanaz, mintha azt mondanánk, hogy a belső végső felhasználás meghaladja a termelést. A termelést felülmúló felhasználás nem jöhetne létre a belső kereslet megfelelő növekedése nélkül. A megtermelt jövedelmeket meghaladó kereslet részben a pénzkereslet csökkenése, részben pedig a pénzmennyiség növekedése révén alakulhat ki. A pénzkeresletet - az egyszerűség kedvéért - viszonylag stabilnak véve, a túlkereslet feltétele a pénzteremtő hitelek állományának a hazai termelés igényeit túlszárnyaló emelkedése. A hitelállomány változásával szemben átmenetileg megnő a pénztömeg is. A belföldi kínálathoz viszonyított túlkereslet ebben az esetben pénzfelesleg - felvásárolja a valuta- ill. devizatartalékok egy részét. A pénztömeg ennek megfelelő hányada visszaáramlik a bankba, ahol pályáját befejezve megsemmisül. A külföldi fizetőeszközök ujdonsült hazai tulajdonosai pedig átváltják követelésüket árura és szolgáltatásra. Ezzel a többletfelhasználásnak megfelelő belföldi /túl/kereslet felszívódik anélkül, hogy inflációhoz vezetne.

Általános szokás szerint ezen a ponton az elemzést illik befejezni. Annál is inkább, mivel látszólag minden világos és egyértelmű. Ezúttal szakítsunk ezzel a hagyománnyal, s megkíséreljük egy kissé alaposabban is megnézni voltaképp mi is történt.

Kezdjük azzal, ami egyértelmű: a túlkereslet árszinvonal-emelkedés nélkül, reáloldalról a kereskedelmi mérleg hiányában csapódik le, az áru bekerül az országba. A pénzfolyamatokat célszerű lépésenként áttekinteni. Első lépésben a bankrendszer megteremti a többlet-import árának megfelelő /többlet/ pénzmenyiséget. A bankmérlegben ennek megfelelően egyidejűleg emelkedik a hitel és pénzoldal is. A második lépésben a hazai pénztulajdonos megvásárolja a többletimporthoz szükséges külföldi fizetőeszközt a banktól. Ennek eredményeként a valuta és devizatartalékok, valamint a pénztömeg csökken. Végeredményben a hitelmérleg baloldalán a belső adósság- /hitel/ állomány növekedése lép a valuta és devizatartalékok csökkenésének helyébe. A mérleg jobb oldalán a pénzteremtés és megsemmisülés összességében kiegyenliti egymást. A pénztömeg egy pillanatra ugyan valóban megugrott, de azonnal átalakult külföldi fizetési eszközzé, ez utóbbi pedig importtá. A pénztömeg újonnan teremtett része egy tranzakció - külföldi fizetőeszközvásárlás - után kilépett a forgalomból.

A többletimport átlépte a határokat és tulajdonosai számára rendelkezésre áll. S vajon mihez kezdhetnek vele ezek a tulajdonosok? A belső kereslet további emelkedése nélkül csupán két felhasználási lehetőség kínálkozik: vagy közvetlenül elfogyasztják, vagy/és a készletállományt növelik. Ha viszont az importtöbblet további felhasználásra kerül, akkor a belföldi kereslet szűknek bizonyul. Hiszen ne felejtsük el, hogy a pénztömeg állományváltozása csak átmeneti volt, az import megvételével megsemmisült a többlet. A belföldi kereslethiány ellenére is elég csekély a defláció valószínűsége. Ezzel szemben a recesszió kibontakozása reális alternatíva. A kínálathoz képest elégtelen belföldi kereslet

gátjává válik annak, hogy a gazdaságban a felhasználási többlet állandósuljon. A kereslethiány kikényszeríthet egy export expanziót és/vagy a termelés korlátozását, valamint a készleten most már távolról sem önkéntes felhalmozását. A két eltérő irányú hatás eredője a külső egyensúlyhiány megszűnésének irányába mutat.

Az egyensúly helyreállítása egy meglehetősen konzekvens monetáris és fiskális politikát igényel. A restriktív - legalábbis viszonylagosan - pénzügypolitika az exportexpanzió kudarca után ugyanis óhatatlanul recesszióhoz vezet; annak minden kellemetlen mellékhatásával együtt azonban viszonylagosan restriktív pénzügypolitika feladása sem konfliktusmentes, sőt hosszú távon nagyobb veszteségeket okozhat. A tervgazdaság valósága viszont többek között a monetáris politika autonómiájának rendkívül erőteljes korlátozottsága miatt ez utóbbihoz áll közelebb. A monetáris rendszer az első lépcsőben a többletimport behozatalához megteremtett pótlólagos hitel után, újabb pénzteremtő hitelt nyújt. A második lépcsőben létrehozott pénztömegnövekmény már lehetővé teszi az importtöbblet további belföldi értékesülését. A kereslethiányt a pénzteremtés révén felszámolja a monetáris rendszer, a restriktív nyomás alól felszabadul a gazdaság, a termelés-elosztás folyamatát a pénzhiány nem zavarja többé és az árszínvonal stabilitása is megőrizhető.

A termelést tartósan meghaladó végső felhasználáshoz szükséges többletpénzt a monetáris rendszer logikailag tehát két lépcsőben hozza létre. Az első lépcső csupán az importtöbblet realizálását, a második lépcső pedig ennek a hazai felhasználását teszi lehetővé. A második lépcső pénzteremtése a hitelmérleg mindkét oldalának tartós növekedéséhez vezet. Ennek ellenére - ha a kínálat szerkezeti összetétele találkozik a keresletével, akkor -

a pénztömegnek ez a tágulása nem okoz sem túlkeresletet, sem inflációt, hiszen fedezetként vele szemben ott áll belföldön az importtöbblet. A termelést meghaladó végső felhasználás, egy időszak végeredménye. A többletfelhasználás pedig valószínűleg csak tartósan magasabb belső hitel és pénztömeg mellett alakulhat ki. Az első lépcső pénzteremtése azonban nem képes olyan mértékben növelni a keresletet - éppen a rendkívül alacsony forgási sebesség miatt - amely elégséges volna a többletimport akadálytalan felszívódásához. Ezért ilyenkor a monetáris rendszer második lépcsőben, pénzteremtő hitelnyújtásával pótolja a még hiányzó keresletnek megfelelő pénztömeget.

A devizataralékok egy idő után azonban visszaesnek a szokásos, normál szintre. A periódus első felében tehát a devizataralékok egy részének felélése adta a termelést meghaladó belső felhasználás "forrását", amíg a kétlépcsőben végrehajtott pénzteremtés tette lehetővé azt, hogy mindez az árszinvonal stabilizása mellett történjék. A periódus második részében, nem túl reális ugyan, de tegyük fel, hogy a külső hitelfelvétel elkerülése érdekében, amikor a normál szintre olvadnak a deviza tartalékok, haladéktalanul felszámolják az importtöbbletet. Az előző időszakban a termelést felülmúló belső felhasználás kikényszerítette a második lépcső hitelnyújtását és így pénzteremtését is. A pénztömeg növekedése és ezzel együtt a nagyobb belső adósság /hitel/ állomány - változatlan árszinvonal mellett - a gazdaság reális pénzigényét tükrözte. Most azonban a külső egyensúly helyreállításával ez a pénztömeg soknak bizonyulhat a kínálathoz, de kevésnek a /reál/ jövedelem igényekhez képest. A monetáris politika elvben hitelszűkités révén csökkentheti a pénztömeget, s ha ezt a jövedelemtulajdonosok megtakarításainak változása nem ellensú-

használás fenntartható, az eladósodás nem vált ki törvénytörően inflációt.

A belföldi termelést felülmúló végső felhasználáshoz szükséges többletkereslet "forrását" pénzoldalról a külső eladósodás, azaz az importtöbblet adja. Az első lépcsőben a túlkereslet - ezúttal is feltételezve, hogy ez nem a forgási sebesség gyorsulásából táplálkozik - pénzteremtő hitellel finanszírozható. A belföldi adósság /hitel/állomány tartósan, míg a pénztömeg ideiglenesen magasabb lesz. A pénztömeg növekményt az importőrök devizavásárlásra fordítják, s ezzel a pénztömegnek ez a része kivonul a forgalomból. A devizatartalékok feltöltése érdekében ezután külső hitel felvételére kerül sor. Ennek révén a külföldi fizetőeszközök színvonala eredeti, normál szintjére áll vissza, míg a mérleg passzív oldalán megjelenik a külföld követelése. A kiinduló állapothoz képest - szemben azzal, amikor a valuta és devizatartalékok csökkenése áll a többletfelhasználás mögött - a banki mérleg főösszege már az első lépcsőben is tartósan megváltozik. Végeredményben a belső adósság /hitel/ állomány növekedésének válik forrásává a külső hitelfelvétel.

Az eladósodásra adható rövid távú gazdaság- és pénzügypolitikai válasz most is két lehetőséget kínál. Az egyik a restrikción, ami a pénzteremtés második fázisának /lépcsőjének/ megakadályozásával exportkényszert és/vagy recessziót okoz. A másik - s gyakoribb irány - a többletfelhasználás passzív tudomásulvétele, a pénzügyi politika "rugalmas" alkalmazkodása, azaz a második lépcső pénzteremtésének beindítása. Paradox módon a két eltérő irányú gazdaság- és pénzügypolitikai magatartás árszínvonalra gyakorolt hatásában rövid távon nincs feltétlenül szignifikáns eltérés. Annál inkább közép- és hosszú távon.

A relatív kereslethiány - ami nem más, mint egy olyan pénzügypolitikai magatartás, amely útját állja az ún. második lépcső

pénzteremtésének - középtávon az egyensúly helyreállításának alapfeltétele. Az árszinvonal alakulását tekintve nem közömbös, hogy az egyensúly milyen gyorsan és mely tényezők össz játékának erejeként valósul meg. Az árszinvonalra a legkisebb nyomást az export expanzió által helyrebillentett kereskedelmi mérleg gyakorolja. Az export növekvő devizabevételei ellenében teremtett pénz lehetővé teszi az első lépcsőben nyújtott belföldi hitelek visszafizetését, valamint részben a felvett külföldi hitelek törlesztését. De ez utóbbit csak részben, mert itt még feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a hitelnek ára van. A kamatfizetés pedig annál nagyobb exporttöbbletet igényel, a megtermelt jövedelem annál nagyobb részét teszi belföldön felhasználhatatlanná, minél lassúbb a kereskedelmi hiány felszámolása, illetve az ezt finanszírozó hitel visszafizetése. Legyen azonban bármilyen rugalmas is a gazdaság, a kamatköltségek kitermelése mindenképpen felfelé feszíti az árszintet.

Ehhez képest minden valószínűség szerint magasabb az infláció, ha az egyensúlyt részben vagy egészben a termelés visszafogása billenti a helyére. Egyfelől azért, mert a recesszió idején az árak nem igen csökkennek és ezért az alacsonyabb termelési szinthez képest a felvett hitelek után fizetendő kamatok viszonylagosan nagyobb terhet jelentenek. Másfelől pedig azért, mert a recesszió során kialakuló külső egyensúly általában hosszabb időt igényel és ez növeli a kamatterheket, valamint a termelés /relatív/ visszaesése kiélezi az elosztási harcot is.

Közép- és hosszú távon a legmagasabb infláció minden bizonyossággal a második lépcső pénzteremtési mechanizmusának belépése nyomán alakul ki. A pénzügyi politika - a monetáris és fiskális politika együttese - passzivitása jócskán hozzájárul az állandósuló

kereskedelmi mérleghiányhoz. Ameddig az importtöbblet fenntartható, ill. ameddig a hitelfelvétel felülmúlja az adósságszolgálati /tőke + kamat/ kötelezettségeket, addig a belső árstabilitás nem kerül közvetlenül veszélybe. Abban a pillanatban, viszont, amikor a mérleghiányt fel kell számolni és hozzá kell látni az adósságállomány leépítéséhez, az árstabilitás súlyos veszélybe kerül. Ráadásul minél lassabban számolja fel a felhalmozott adósságot az adott gazdaság, összességében annál erősebb az inflációs nyomás. Ennek pedig az a kézenfekvő oka, hogy az adósság függvényében emelkedik a fizetendő kamat összege, és ezzel együtt az exportaktivum követelménye.

A banki mérlegben az export-többletnak megfelelő devizát az exportőrök eladják a banknak, belföldi fizetőeszköz ellenében. A bank ezzel a pénzteremtésével hozzájárul ahhoz, hogy az ún. első lépcső pénzteremtő hitelnyújtásával ellentétes művelet, ti. a hitelviasszafizetés végrehajtható legyen. Ugyanakkor azonban a második lépcső pénzteremtése nyomán az állandósuló többletfelhasználás finanszírozásához szükséges pénz bentrágad a forgalomban és most már semmi kétség aziránt, hogy ez a pénz vásárlóerejének eséséhez vezethet. Ebben az esetben sem lehet kizárni viszont egy restriktív pénzügyi politika alkalmazását.

Ennek eredményeként a túlkereslet és az inflációs nyomás enyhíthető, de teljesen fel nem számolható. Szembe kell nézni ugyanis azzal a ténnyel, hogy a hitel és pénzszűkités nemcsak a keresletet, de a kínálatot is visszaszorítja. A termelés visszafogása - ami nem jelent feltétlenül abszolút visszaesést - késleltetve ugyan, de ilyenkor sem kerülhető el.

Megállapítható tehát, hogy amikor a belső felhasználás termelést felülmúló színvonala külső forrásból tovább már nem finanszírozható, akkor a termelés + maradó felhasználás /a mérték-

től is függően/ a legkedvezőbb esetben is /exportexpanszió ill. hirtelen recesszió/ szolid, kedvezőtlenebb körülmények közepette magas árszinvonalemelkedésben csapódik le. A külső eladósodást megállító, majd ezt felszámoló kereskedelmi mérleg aktívum belső- és külső egyensúlyra, valamint az árszinvonalra gyakorolt hatásában lényegbevágóan eltér attól, amikor a mérlegtöbblet kialakulását nem előzi meg külső hitelfelvétel. Semmi esetre sem tekinthető szolid különbségnek, hogy az egyik esetben növekednek a valuta és deviza tartalékok, míg ez a másik esetben elmarad. Továbbá a külső eladósodást követően az inflációs feszültség mindaddig elhúzódik, amíg a mérlegaktívum révén nem építhető le az adósságállomány. Ha az aktívum az adósságszolgálatból csak a kamatot vagy még azt sem fedezi, és magát a hitelállományt /ill. növekedését/ új hitelfelvétel finanszírozza, akkor az infláció állandósulhat, miközben tartóssá válik a termeléstől elmaradó belső felhasználás. A lejárt hitelek újabbal való felváltása - tartalmában prolongáció - a feszültségeket egyáltalán nem mérsékeli, legfeljebb időben kitolja és az újabb kamatterhek miatt még súlyosbíthatja is. Vagyis, ha a felvett hitelek lejáratát időn belül nem emelik meg a gazdaság exportképességét legalább az adósságszolgálati rátával megegyezően, akkor a hitelprolongációval együtt az infláció prolongációja és a reál /kamatt/vesztések kumulálódása egyaránt bekövetkezik.^{107/}

Az eladósodás megállítása és leépítése érdekében hosszú távon fenntartott kereskedelmi mérleg aktívum különösen élesen veti fel az infláció állandósulásának és gyorsulásának lehetőségét. Az exporttöbblet léte nyilvánvalóan azt mutatja, hogy a belföldi jövedelemtulajdonosok a realizált jövedelmüknek csak egy kisebb hányadát használhatják fel. Így tehát a reáljövedelmeknek viszonylagosan vagy abszolút is csökkenniük kell. A kérdés csupán az,

mely jövedelemtulajdonosoknak és milyen mértékben kellene korlátozni a fogyasztását, felhasználását. Élesen megfogalmazva, ki kell jelölni és el kell fogadtatni a jövedelemtulajdonosok különböző csoportjaival, hogy kinek, mil en terheket kell vállalnia. Minél kevésbé sikerült ebben a folyamatban egy nyílt érdekegyeztetésen keresztül az önkorlátozás elérése, annál magasabb és annál tovább tartó infláció mellett kell elviselni azt a relatív vagy abszolút reáljövedelemcsökkenést, amit az eladósodást követő kereskedelmi aktivum miatt így is, úgy is tudomásul kell venni.

5.2. Külső egyensúlyhiány - romló cserearányok - világpiaci infláció

A világpiaci árszint változása a különböző áruk árának eltérő irányú és arányú változásából tevődik össze. Egy adott ország számára csak kivételes véletlen eredménye lehet az, ha az exportált és importált áruk és szolgáltatások árváltozása kiegyenlíti egymást. Sokkal valószínűbb a külkereskedelmi cserearányok időről időre történő megváltozása.

A külgazdasági kapcsolatokban az infláció közbeiktatásával módosul az egyes országok külkereskedelmi cserearánya. A világ-gazdaság síkján ez azt is jelenti, hogy az árszint változásán keresztül kifejeződik az egyes országok - igen gyakran egész régiók, országcsoportok - egymáshoz viszonyított gazdasági pozícióinak, erőhelyzetének változása. Ez a változás az árszinvonalemelkedésén keresztül jövedelem újraelosztást hajt végre az egyes országok között. A vesztes országok ti. akik a cserearányromlást elszenvedik a belső alkalmazkodási készség hiánya vagy lassúsága következtében kénytelenek tudomásul venni a korábbi jövedelemszint relatív vagy abszolút visszaesését.

Ebben a fejezetben a továbbiakban azt tekintjük át, hogy az emelkedő világpiaci árak, a romló cserearányok, a külkereskedelmi

mérleg aktívum és passzívum, a devizatartalékok változása és a külső hitelfelvétel illetve ennek visszafizetése hogyan befolyásolja a pénz vásárlóerejének alakulását.

5.2.1. Kereskedelmi mérleg egyensúly - romló cserearányok - világpiaci infláció

Ismét induljunk ki abból az ideálisnak tekinthető egyensúlyi helyzetből, amelyet az 5.1.1. fejezet elején már ismertettünk. Ebben feltételeztük a teljes külső- és belső egyensúlyt, s ebből eredően a belső árszint stabilitását is. Ezt a rendkívül kedvező helyzetet zavarja most meg az import árszínvonal emelkedése, miközben - az egyszerűség kedvéért - az export árszínvonal nem változik. A gazdaság- és pénzügypolitika egyik - s messze a legeredményesebb - reagálása a veszteségek azonnali, torzításmentes közvetítése. Ennek megfelelően az első számú gazdaságpolitikai cél a kereskedelmi mérleg egyensúlyának fenntartása. Ez akár az import korlátozása, akár az export fokozása vagy e kettő kombinációjának eredményeként adódik, a belső felhasználásra rendelkezésre álló reál-erőforrások csökkennek. Ennek következtében a belső termelési folyamatból képződő jövedelmekhez képest, pontosabban az ezen alapuló kereslethez képest globális kínálati hiány mutatkozik, miközben az import-ár szint emelkedik. E feszültség nyomán az árszínvonal emelkedik, míg a keresletként megjelenő jövedelmek leértékelődnek.

A monetáris rendszer, a kereskedelmi mérleg egyensúlya esetén külföldi fizetőeszközök vételével és eladásával éppen annyi pénzt teremt, amennyit egyúttal meg is szüntet. Reáloldalról tekintve viszont viszonylagosan kevesebb import áll rendelkezésre, miközben az import egységeinek ára nőtt. S mivel a valóságban az alkalmazható technológiák végtelen rugalmasságától el kell tekin-

teni, ezért rövid távon a növekvő költségek és a vele szemben már meglevő kereslet az árszinvonal emelkedése és a termelés /relatív/ csökkenése élé mutat. Mindezek következtében a növekedési ütem lefékeződésétől függően a fogyasztás és/vagy a felhalmozás szinvonala relatív vagy abszolút mértékben esik vissza. A magasabb árszinvonal, a /relative/ alacsonyabb jövedelemszinvonal és az új jövedeleमारányok mellett az egyensúly akkor válhat tartóssá, ha ezeket valamennyi jövedelemtulajdonos hajlandó elfogadni és/vagy közép- és hosszú távon olyan alkalmazkodási folyamatot indukál a termelés szerkezetében, amely már az új árszint mellett állítja helyre a korábbi cserearányokat és részben a jövedeleमारányokat is. Ezt a folyamatot elősegítheti egy összehangolt restriktív monetáris és fiskális politika, amely - figyelembe véve a belső és az export árszinvonal különbségeinek megfelelő leértékelő árfolyampolitika inflációs hatását is - mérsékelheti az inflációs feszültséget. A külső egyensúly fenntartása és az infláció fékezése azonban rövid távon könnyen a termelés abszolút visszaeséséhez, az erőforrások egy részének fokozódó kihasználatlanságához vezethet.

Rövid távon tehát a cserearányromlás "belső forrásokból" való ellentételezése a gazdaság szereplői által elfogadott és méltányosnak tekintett új jövedelemszinvonal és arány esetén egyszeri árszinvonalemelő hatással jár. Az egyszeri árszinvonalemelkedés "fedezetét" egy reálveszteség adja, aminek tartóssága a gazdaság hosszú távú alkalmazkodóképességétől függ. A világpiac követelményeihez való jobb belső illeszkedés esetén is átmenetileg előidézheti a termelés és ezáltal a /reál/jövedelmek szintjének csökkenését, és a kapacitások kényszerű szűkítését is.

5.2.2. Kereskedelmi mérleghiány - csökkenő valuta /deviza/ tartalékok

Cserearányromlás esetén egy másik lehetséges gazdaságpolitikai választás a cselekvés elhalasztása. A cserearányromlás miatt deficitessé váló kereskedelmi mérleg - szemben a változatlan cserearányok mellett kialakuló deficittel - a belföldön felhasználható erőforrások mennyiségét egy jöttányival sem bővíti. Ezért annak érdekében, hogy a devizában dráguló, de ugyanakkor változatlan volumenű importot a belföldi felhasználók megvásárolhassák, növelni kell a belföldi keresletet. Változatlan pénztartási hajlandóságot feltételezve, emelni kell tehát a belföldi pénztömeget. A monetáris rendszernek ezért az első lépcsőben pótlólagos hitelnyújtás révén kell megteremtenie a külföldi fizetési eszköz vásárlásához szükséges többletpénzt. A pénztömegnek ez a része a banktól történő devizavásárlás ellenében megsemmisül, a külföldi fizetőeszközzel pedig kifizetik az import árát.

Igy első ránézésre semmi olyan nem történt, ami veszélyeztetné az árszint stabilitását. A belföldi pénztömeg ideiglenes növekedése megszűnt, s bár csökkent az ország valuta ill. devizatartalékainak szintje, de mindezzel szemben egy importtöbblet található. Csakhogy ez a többlet virtuális csupán. Mégpedig azért, mert ez ténylegesen nem járul hozzá a hazai kínálat bővüléséhez, miközben a költségeket kétséggel növeli. A dráguló termelés törlesztés fenntartása pedig növekvő pénzmennyiséget igényel. Ezért a második lépcsőben újabb, most a már a pénztömeget tartósan magasabb szintre emelő pénzteremtő hitel nyújtása válik szükségessé. A termelés igényeit mechanikusan kiszolgáló monetáris rendszer az első lépcső pénzteremtésével a kereskedelmi mérleg deficitjéhez, a második lépcső pénzteremtésével pedig a termelés töretlen folytatásához, valamint az importköltségek növekedésének akadálytalan tovább áramlásához statisztál, lehetővé téve az infláció rövid távú kibontakozását.

A már rövid távon is fellépő infláció megakadályozása érdekében gyakran folyamodnak az importált termékek árának költségvetési támogatásához. Ebben az esetben az importált termékek belföldi ára valóban nem emelkedik meg, s így nincs is szükség a második lépcső pénzteremtésére a termelés folytatásához. A belföldi felhasználók mentesülnek az importár támogatás révén a közvetlen külső hatásoktól. Csakhogy a költségvetésnek valamiből fizetnie kell az ártámogatást. S ha ezt nem egyéb kiadásai terhére teszi - s ez a jellemző - akkor deficitessé válik. A deficit, amelyet közvetlenül vagy közvetve a bankrendszer finanszíroz - ceteris paribus - a termelés oldaláról alá nem támasztott jövedelmeket és keresletet kreál. Egyelőre még mindig eltekintve az árrögzítés mellett kialakuló kényszer pénzfelhalmozástól, illetve a burkolt áremelés eszközeinek kiapadhatatlan tárházától, ez a túlkereslet szintén az árszínvonal emelkedésében oldódik fel. Végeredményben az ártámogatás is inflációhoz vezet, csak bizonyosan nem ott, ahol ez indokolt volna. A második lépcsőben a költségvetés közbeiktatásával teremtett pénztömeg ezzel nemcsak a mérleghiány és az infláció, a teljesítménnyel nem fedezett jövedelem színvonal továbbélését teszi lehetővé, hanem a világpiaci árarány átrendeződés közvetítésének hiányában kizárja még egy hosszabb távú alkalmazkodás esélyét is.

De válaszolni kell arra a kérdésre is, hogy vajon miként alakulna a vizsgált folyamat a második lépcső pénzteremtése nélkül? Figyelembe véve az import belföldi drágulását és feltételezve a pénz változatlan forgási sebességét, a kínálathoz képest kereslethiány mutatkozna. Ez a kereslethiány felfogható relatív keresletszűkítésnek. E keresletszűkítés hatására több irányú elmozdulás léphet fel. Növekedhet az exportkényszer, csökkenhet az import, emelkedhet a készletszint, visszaeshet a termelés, minden

Az így fellépő kereslethiány most is ugyanolyan irányokban mozgathatja el a gazdaságot, de annak mellékhatásai feltétlenül kellemetlenebbek középtávon. A bekövetkezett eladósodás és az erre adott kissé lassú, de restriktív pénzügypolitikai válasz eredményeképpen nem elég csupán a mérleg egyensúlyt helyreállítani, de az eladósodás mértékétől függően külső aktivumot kell produkálni. A kereskedelmi mérleg-többlet pedig valószínűleg magasabb inflációt és mélyebb illetve hosszabban tartó recessziót okozhat.

A második lépcső pénzteremtési mechanizmusának bekapcsolása viszont a kereskedelmi mérleghiány tartós fenntartásához, a termelés változatlan, tehát világpiaci mércével leértékelt szerkezetű és ütemű folytatásához, és az árszinvonal emelkedéséhez járul hozzá. Ha ehhez még egy olyan költségvetési politika is kapcsolódik, amely igyekszik lefogni a külső árhatásokat, akkor az elkerülhetetlenül bekövetkező infláció éppen nem ott idézi elő az árarányok és a jövedelemarányok átalakulását ahol kellene. A belső árszinvonal-emelkedés így nem végzi el a jövedelmek szinvonalának kellő mértékű leértékelését /ti. a külső egyensúly nem áll helyre, a többlet-felhasználás fennmarad/, s az imént említett költségvetési- és árpolitika még az ár- és jövedelemarányokat is torz irányban tolja el. Ezért egyáltalán nem tekinthető meglepetésnek, ha a belső egyensúly egyre nagyobb veszélybe kerül. Az eladósodás második szakaszában a külső egyensúly helyreállítása ugyanis egy lényegében arra teljesen felkészületlen, a világpiactól elszigetelt gazdaságban kellene végrehajtani. S ezért az egyensúly megteremtése - ami a kereskedelmi mérleg jelentős aktivumát igényli - a termelés erős visszafogása, az import helyenként drasztikus korlátozása, az export erőltetése, a készletek szintjének veszélyes csökkenése és magas infláció által kísérve megy végbe.

- 22 -

A cserearányromlás a kereskedelmi mérleg hiánya, a külső eladósodás egyidejű kialakulása nemcsak az infláció biztos, hosszú távú fennmaradását idézi elő, A belső felhasználás visszafogásának elődázása következtében nem csupán szétteríti és időben elnyújtva adagolja a veszteséget, hanem éppenséggel megsokszorozhatja. Az eladósodás és az elmaradt restriktió miatt ugyanis a termelési és jövedelmi színvonal és szerkezet változatlansága, szélső esetben még további növekedése nem mehet a végtelenségig. Amikor pedig az adósságállomány növekedésének végeszakad - saját elhatározás vagy külső kényszer hatására - illetve leépítése megkezdődik, akkor ez a folyamat a belső egyensúly szempontjából többszörös terhet jelent. Egyrészt a gazdaság alkalmazkodásának elégtelensége miatt a kialakult kedvezőtlen cserearányok mellett kell egyensúlyba hozni a külkereskedelmi mérleget, csökkentve ezáltal a hazai felhasználás szintjét. Másrészt további belső megszorítást követel a felhalmouott adósság /nettó/ állománya után fizetendő kamatteherhez szükséges kivételi többlet előállítás. Végül pedig újabb erőfeszítést kíván az adósságállomány szintjének csökkentése. A megtermelt jövedelmek egy részét, a rendelkezésre álló erőforrásoknak ugyancsak egy részét a külföld szivje el. Minél alacsonyabb ilyenkor a gazdasági növekedés üteme, és/vagy minél magasabb a termeléshez képest a belső felhasználás visszafogása, annál erőteljesebb az áremelkedést kikényszerítő nyomás. Mégpedig azért, mert ha a reálnövekedés nem elégséges a termelés és felhasználás különbségének kiegyenlítésére, akkor a hazai jövedelemtulajdonosok jövedelmi szintjének - nyilván nem azonos mértékben - de összességében reálértékben is csökkennie kell. Ebben az esetben viszont a hazai termelés és felhasználás eltérésének különbsége által létrehozott nyomáshoz még hozzáadódik az árak és bérek nominális szintjének rezisztenciája által kiváltott - korábban már elemzett -

inflációs hatás. Ennek alapján tehát levonható az a következtetés, hogy a cserearányromlás késleltetett, elnyújtott érvényesítésének - a szó szoros és átvitt értelmében is - magas ára van. A külső egyensúly - előbb a kereskedelmi, majd a fizetési - helyreállítása a gazdaságpolitikát olyan kényszerpályára helyezheti, amely súlyos visszaeséshez, az erőforrások kihasználtságának kényszerű csökkentéséhez és szinte törvényszerűen magas árszínvonal-emelkedéshez vezet.

Végül is mi a különbség az infláció szempontjából a cserearányromlásnak a gazdaságra történő azonnali ráengedése, a valamivel lassúbb, de még gyors alkalmazkodás és az alkalmazkodás hosszú évekre történő elódázása között? A mértéket tekintve rövid távon bármily különösen hangozzék is, valószínűleg nincs, vagy nem karakterisztikus az eltérés. Közép- és hosszú távon már a mértékben is lényeges a differencia, a mögötte lezajló folyamatok pedig össze sem vethetők. Az első esetben a veszteségek azonnali érvényesítése, kivált egy egyszeri áremelkedést, átrendezi a jövedelemszintet és arányokat, de a jövőt nem terheli. A lassúbb de még gyors alkalmazkodás ugyancsak átrendezi a jövedeleमारányokat és a szintet is, de mivel ezt késleltetetten teszi, a jövőt is megterheli további inflációval és a hitelfelvételtől a törlesztésig terjedő periódusban az adósságszolgálatnak megfelelő reálveszteséggel. A harmadik esetben a rövid távú infláció - az általános vélekedéssel ellentétben, úgy tűnik - nem kisebb az előző két változatnál. De ekkor a jövedelemszint nem változik, legfeljebb a jövedelem- és árarányok alakulnak át. Ez az átrendeződés viszont igen gyakran éppen nem a világpiaci értékitéletet tükrözi. A gazdasági szerkezet rövid-, középtávú alkalmazkodásának majdnem totális hiánya miatt, hosszú távon ezen az elavult termelési és jövedelmi bázison kikényszeríteni a feltornyo-

sult adósságállomány leépítését. S ez másként gyakorlatilag nem is nagyon érhető el, mint a reáljövedelem színvonalának csökkenésével és a termelés tartósan igen mérsékelt ütemű növekedésével vagy visszaesésével. A növekedés megtorpanása és ugyanakkor a külső konszolidációhoz nélkülözhetetlen kereskedelmi mérleg aktívum - amely annál jobban csökkentí a hazai végső felhasználást, minél lassabban sikerül felszámolni az adósságállományt - hosszú távon ássa alá a pénz vásárlóerejének szilárdságát.

6. A költségvetés és a pénz vásárlóereje

"Túlzott pénzügyi és költségvetési expanziót alkalmaznak, így meggyorsítják és tartósítják az inflációt, amihez hozzájárulnak a rosszul elgondolt szabályozások, ár- és bérellenőrzések, importkorlátozások, valamint a versenyképtelen vállalatoknak és iparágaknak nyújtott különféle formájú szubvenciók."

Gottfried Haberler: Az 1930-as évek nagy gazdasági válsága vajon megismétlődhet-e? In. Változások és válságok a gazdaságban. Tanulmányok Varga István emlékezetére. KJK. Bp. 1982.

A költségvetés mint jövedelem /pénz/tulajdonos, a jövedelmek és a kereslet szabályozásán, terelésén és teremtésén keresztül meghatározóan befolyásolja a pénz vásárlóerejét. Az árszínvonal stabilitásának megőrzésében egyaránt fontos szerepe van a költségvetés volumenének - a maga nem is csekély súlyával - és a költségvetési egyensúlyhiánynak. A költségvetési hiány és a többlet okainak részletes vizsgálatával nem foglalkozom.^{108/} Csak ott és annyiban foglalkunk állást ezzel kapcsolatban, ahol az elkerülhetetlenül szükségesnek látszik. Ugyanez vonatkozik a költségvetési újraelosztás növekedésére is.^{109/} Ennek az az oka, hogy az infláció szempontjából az egyensúlyban levő de növekvő arányú költségvetési újraelosztásnak legalább akkora szerepet tulajdonítunk, mint a költségvetési deficitnek. A költségvetési újraelosztás arányának növekedése, a gazdasági-társadalmi folyamatokban jól tükrözi az állami szerepvállalás parttalanságát. Egyúttal rávilágít arra is, hogy a reform után a piacgazdaságokban a kereslet szabályozásában miért a költségvetés a kulcsszerep. A piacgazdaságokhoz képest egyfajta szerepcsere lép fel. A fizetőképes kereslet /pénztömeg/ szabályozásában a költségvetésre hárul - éppen a hatalmas méretű redisztribúció miatt - a globális, mennyiségi szabályozás. A monetáris szféra pedig - szem-

ben a piacgazdasággal - éppen a szabályozás elsődleges szerepét tölti be. A nagyméretű költségvetési újraelosztásnak alárendelődik a monetáris szféra pénztömeg szabályozása. Ennek következtében a kereslet illetve a pénztömeg makroszintű szabályozását a fiskális politikának kellene betöltenie. A költségvetési politika eszközrendszere azonban erre csak igen korlátozottan alkalmas. A költségvetési pénz- és jövedelemkibocsátás szinte korlátlan. Részben ennek a következménye a megtakarítási hajlandóság viszonylag alacsony szintje, illetve a gazdálkodó szférában a likviditás minden áron való fenntartására vonatkozó törekvések háttérbe szorulása. Mindebből persze az is következik, hogy a keresletszűkítés monetáris eszközeinek hatékonysága legalábbis gyenge. Éppen ezért a keresletszűkítést is főként a költségvetésen keresztül lehet csak végrehajtani. Amennyiben tehát a keresletszabályozásban a költségvetési redisztribúció a meghatározó, akkor feltételezhető az is, hogy az infláció szempontjából a költségvetési hiány a költségvetési újraelosztáshoz képest inkább járulékos - bár nem elhanyagolható - szerepet tölt be. Ezért a szokástól eltérően először nem a költségvetési egyensúlyhiány és az infláció, hanem a költségvetési újraelosztás mértékének és az árszinvonal emelkedésének kapcsolódási pontjait tekintjük át.

6.1. Költségvetési újraelosztás és árszinvonalemelkedés

A pénz csereértékének stabilitását a költségvetés bevételeinek és kiadásainak egyensúlya nem veszélyezteti, ha az újraelosztás eredményeként kialakuló új jövedelmi és keresleti szerkezet illeszkedik a gazdaság részpiacaként megjelenő kínálatához. Ezek a feltételek meglehetősen általánosak és látszólag különösebb nehézség nélkül teljesülnek is. Valójában azonban más a helyzet. Kezdjük

mindjárt az újraelosztás arányának változatlanságával. A költségvetési újraelosztás arányának állandósága feltételezi a növekedés hosszabb távon egyenletes ütemét vagy/és a bevételeknek és a kiadásoknak a növekedési ütemmel megegyező ingadozását. Mivel az egyenletes növekedési ütemtől nyugodtan el lehet tekinteni, ezért elég ha csak a második követelmény teljesíthetőségét vizsgáljuk meg.

A költségvetési bevételeknek és kiadásoknak a gazdasági növekedés üteméhez igazodó rugalmas alkalmazkodása legalábbis féloldalas. A gazdasági növekedési ütem gyorsulásakor nem okoz különösen komoly nehézséget a költségvetési újraelosztás szokásos arányának fenntartása. A növekedési ütem lassulásakor, s kiváltképpen recesszió idején a kiadások növekedési ütemének lefékezés-e esetleg csökkentése nem zárható ki, de ennek lehetséges mértéke általában elmarad a szükséges mértéktől. Ezért, ha a költségvetés egyensúlya valamilyen oknál fogva prioritást élvez, a bevételek /adók/ emelése kerül napirendre. Míg a költségvetés növekvő kiadásait a belföldi jövedelemtulajdonosok általában örömmel veszik tudomásul, addig ez viszonylag ritkán mondható el az adóemelések fogadtatása kapcsán. A növekvő, vagy elégséges mértékben nem csökkenthető kiadásokhoz igazodó bevételek miatt a költségvetés jövedelemújraelosztó szerepe kitágul^{110/}. A gazdaság valószínű jövedelemtulajdonosait az újraelosztás arányának emelkedése szükségképpen differenciáltan érinti. Ez viszont a korábban elfogadott, méltányosnak tartott jövedelemelosztási arányokat ki-mozdítja nyugvópontjukról.

Nyílt érdekegyeztetésén alapuló megegyezés nélkül természetes védekezési reakció, ha az egyes jövedelemtulajdonosok nem törődnek bele gazdasági erőpozícióik gyengülésébe és megindítják a küzdelmet a korábbi arányok visszaállításáért. Ennek egyik megnyil-

vánulása az, hogy a kezdetben kevésbé egységes adóemelés nagyrészt beépül az árakba, vagy éppenséggel a széleskörű kedvezmények révén megszűnik általános érvényű lenni. A másik oldalon, a kiadások visszafogásán belül a folyó és fejlesztési támogatások, az ár- és árfolyam szubvenciók szűkitése közvetlenül vagy közvetve ugyancsak az inflációt erősítő tényezők.

Ezzel szemben viszont a nem támogatás jellegű felhalmozási célú kiadások megnyirbálása, a tervezett beruházások kezdésének csúsztatása esetleg törlése, a költségvetési szervek és a társadalom biztosítás kiadásainak korlátozása enyhítheti a feszültséget. De éppen a gyakorlat arra enged következtetni, hogy a költségvetési szervek és a társadalombiztosítás kiadásai különösen nem tartoznak a költségvetés rugalmasan alakítható kiadási tételei közé. Annál is inkább, mivel közvetlen társadalom- és életszínvonalpolitikai hatása mellett ezeknek a kiadásoknak jó része automatizmusokon nyugszik. Mindezért rendkívül nehéz és kockázatos, ha csupán a gazdasági racionalitáson alapul a beavatkozás.

A költségvetési újraelosztás arányának emelkedése révén - kiváltképp stagnálás vagy visszaesés esetén - az egymásnak feszülő áremelést és árcsökkenést kiváltó hatások közül az előbbiek messze erősebbnek látszanak. Ahhoz azonban, hogy ezek érvényre is juthassanak, nélkülözhetetlen a magasabb árösszeg mellett kialakuló kínálathoz szükséges fizetőképes pénzbeli kereslet létrehozása. Enélkül az esetleg emelkedő árak mellett a kínálat jelentékeny része eladhatatlan s ez a termelés /relatív/ visszaeséséhez vezetne. A termelés adott szintjén a magasabb árösszegű kínálat realizálásához szükséges fizetőképes kereslet a monetáris politika aktív tétlensége mellett alakul ki. A pótlólagos kereslet "forrása" kisebb részben a korábban felhalmozott pénzbeli megtakarítások felélése, a megtakarítási hajlandóság csökkentése,

ami elsősorban a háztartások egyes csoportjainál gyakori. Nagyobb részben azonban egy hitelexpanzió teremti meg az árösszegben növekvő kínálat realizálásához megkívánt többlet pénzt, ami általában a gazdasági szféra egyes csoportjainak növekvő eladósodásában tükröződik.

A költségvetési újraelosztás arányának növekedése nyomán kialakuló árszinvonalemelkedés azt is jelzi, hogy az egyes termékek piacán túlkereslet alakult ki. Ezért, legyen bár a költségvetés egyensúlyban, mégsem teljesül az a feltétel, amely szerint a költségvetés kiadási szerkezetének alkalmazkodnia kell közvetlenül - ha mint vásárló lép fel - vagy közvetve - a többi jövedelemtulajdonos keresletét növelve - a kínálat mindenkori összetételéhez. Így a költségvetés vagy kiszorítja a többi vevőt a piacról kényszerpénzfelhalmozásra kárhóztatva őket, vagy szabad áralakulás esetén beindulhat egy végnélküli ár- és elosztási verseny, állandósuló infláció közepette. Ennek esélye annál nagyobb, minél alacsonyabb növekedési ütem mellett alakul ki a vázolt folyamat.

6.2. Költségvetési hiány és infláció

A hazai közgazdasági irodalomban az elmúlt másfél évtized vitáinak eredményeként a költségvetési deficit megítélésében, ha egységes álláspont nem is alakult ki, mégis jelentős előrelépés történt a reális értékelés felé. Nem tekintjük feladatunknak sem ennek a vitának, sem pedig a költségvetési hiány okainak részletes elemzését.^{111/} Ennek ellenére sem kerülhetjük meg teljes egészében ezt a kérdést. A költségvetési deficit okait - annak érdekében, hogy az inflációval való kapcsolatát elemezhesük - két fő csoportba kényszeríthetjük. Az első csoportba a látszólag tisztán technikai, a második csoportba a gazdasági mechanizmus diszfunkcionális működéséből eredő okokat sorolhatjuk.

6.2.1. Technikai költségvetési hiány és az árszínvonal kapcsolata

A látszólag tisztán technikai természetű költségvetési hiány okait általában két tényezőre szokás visszavezetni. Az egyik ilyen tényező az 1968 utáni költségvetési decentralizáció. A reform jegyében végrehajtott decentralizáció nyomán új és önálló alapok jöttek létre. Ezeknek a decentralizált alapoknak a folyamatos működtetése állandó likvid pénztőkét igényel. Ez megemeli a költségvetés pénz - és nem jövedelem - igényét. Ezért a költségvetés kénytelen hitelért folyamodni, ha emiatt nem óhajtja egyéb kiadásait csökkenteni. Ezzel a központi költségvetés deficitessé válik. A deficit azonban ilyenkor nem egészen valóságos, hiszen a hitelfelvétellel szemben az állami pénzkészlet állandósult növekménye áll. Ez az állomány tartósan nagyobb lesz, mégsem emelkedik egyetlen jövedelemtulajdonos tényleges felhasználható jövedelme. De sajnos a felvett hitelek ilyenkor sem kamatmentesek. Pedig ha a kamatról nem vennénk tudomást, akkor azt lehetne mondani, hogy valóságos hiány egyáltalán nincs. A pénzmaradványok a hitelfelvételt kiegyenlítik és ezért a költségvetési mérleg zárásakor a hitel technikailag mindig visszafizethető lenne.

A másik tényező, amely látszólag^{szintén} csupán technikai okokból válthatja ki a költségvetés hiányát, a finanszírozás és a jövedelemszabályozás rendszerének megválasztásával kapcsolatos. Hosszabb távon vitathatatlan, hogy a termelés bővülésének elengedhetetlen feltétele a pénzmennyiség megfelelő növekedése. "... minél gazdagabb egy társadalom, annál nagyobb pénzmennyiséggel gazdálkodik, vagyis annál nagyobb a hiteladóssága is a bankkal szemben. Az összefüggés tehát az, hogy szegény ország - kis hiteladósság, gazdag ország nagy hiteladósság a banknál."^{112/} Állandó gazdasági növekedés mellett tehát a gazdaság növekvő pénzigényét a hitel -

azaz a belső adósságállomány állandó növekedése kíséri, ami nemcsak nem baj, hanem egyenesen törvényszerűség. Feltéve akkor - s erről megfélekedni több mint hiba - ha a pénz forgási sebessége változatlan, a gazdaság külső pozíciója nem deficites, a külső cserearányok nem romlanak és a pénz vásárlóereje is szilárd.^{113/}

Elképzelhető egy olyan finanszírozási és jövedelemszabályozási rendszer, amely a növekedéshez szükséges pénztömeg növekményét nagyrészt csak a költségvetésen keresztül képes forgalomba hozni.^{114/} Ha ugyanis a gazdasági szféra, kiváltképp a kompetitív szektor tevékenysége bővítéséhez, külső forrásként, jobbára csak ideiglenes és idegen tőkét azaz hitelt és kötvényt vehet igénybe és a forgóeszközök tartós növekedését is saját forrásból kell finanszíroznia, valamint a jövedelemszabályozás - elvben - nem nyújt támogatást /adókedvezményt/ álló és forgótőke beruházáshoz, akkor az egyetlen rés, ahol a pénz forgalomba léphet, a költségvetés. /A rendszerből következik persze, hogy ez a rés időnként indokolatlanul hatalmas nyílássá terebélyesedik./ Ellenkező esetben a vállalatok vagy mértéktelenül eladósodnak, vagy az irreálisan magas rentabilitási követelmények teljesíthetetlensége tömeges fizetési nehézségeket, esetleg fizetéseképtelenséget okoz, vagy a pénzhiány miatt a növekedési potenciál egy része kihasználatlan marad. Mindhárom esethez képest, jobb híján kedvezőbbnek tűnik, ha a növekedéshez szükséges pénz a költségvetés eladósodásán keresztül lép forgalomba. Akárcsak az előző esetben a költségvetésnek a felvett hitelek után ezúttal is kamatot kell fizetni. De vajon kinek és miből fizeti valójában a kamatot? A magyar gyakorlatban a nyolcvanas évek elejéig akár mennyire is furcsán hangzik: a költségvetés a felvett hitelek utáni kamatot önmagának fizette. Formai-

lag ugyan a kamat, mielőtt visszaáramlott volna a költségvetésbe, útba ejtette a központi bankot is. A központi banknál azonban csak ideiglenesen állomásozott ez a pénz, hiszen lévén az egyszintű bankrendszer központi bankja non-profit intézmény, teljes nyereségét átutalja a költségvetés részére. A felhalmozott adósság után fizetett kamat - amely a bank nyereségét növeli - így maradéktalanul visszafolyik a költségvetésbe. /Már csak ezért is értelmetlen lenne ebben az időszakban a költségvetés kamatérzékenységről beszélni./ Ebből már az is adódik, hogy a kamat befizetésére a költségvetés esetleg újabb áthidaló hitelért folyamodik, de ezt is különösebb nehézség nélkül fizeti vissza a banki nyereségbefizetés növekményéből. Ameddig tehát egyrészt a decentralizált alapok likviditásának folyamatos fenntartása, /tehát nem jövedelemhiány/ másrészt az egyenletes vagy gyorsuló ütemű gazdasági növekedés emelkedő pénzigénye miatt a költségvetés hitelfelvételre szorul, addig az árstabilitást a deficit oldalról közvetlen támadás nem éri. A felvett-felhalmozott hitelek után fizetendő kamat sem változtat ezen a helyzeten. De csak akkor nem - s ezt előre is érdemes aláhúzni - ha a kamatfizetés formai, vagyis a kamatot a költségvetés önmagának fizeti. Ennek pedig az az előfeltétele, hogy a deficitet közvetlenül egy nem-nyereségérdekelt /központi/bank finanszírozza.

A gazdasági növekedés üteme hosszú távon nem ábrázolható gyorsuló mozgásként, de még csak az sem állítható róla, hogy egyenletes ütemű volna. A növekedési ütem megtörésének pillanatában mindinkább tudatosodik az a felismerés, hogy az ún. technikai tényezők által kiváltott deficit valójában a finanszírozási és jövedelem-szabályozási rendszer súlyos belső ellentmondásainak valamint a monetáris és fiskális politika összhang hiányának terméke. A pénzmennyiség növekedésének, ha nem is egyenes arányban, de mindenképpen követnie kellene a gazdasági növekedés alakulását. Ha a bővü-

lő újratermelés pénzigényét a monetáris politika nagyrészt a költségvetésen keresztül tudja csak forgalomba dobni, akkor logikusnak tűnik, hogy a növekedés megtorpanásakor is ugyanezen a csatornán kísérelje meg a pénzmennyiség növekedési ütemének lassítását. Ugyanílyen logikusnak látszik az is, ha stagnálás illetve visszaesés idején szufficiit segítségével hajtják végre az alkalmazkodást a megváltozott feltételekhez. Csakhogy attól, hogy valami logikus, még nem feltétlenül végrehajtható. Közismert a közgazdasági elméletben és gyakorlatban, hogy a monetáris politika lényegesen rugalmasabb, mint a fiskális. /Ez még akkor is igaz, ha a fiskális politikának az adóemeléshez nincs szükséges ex ante és nyilvános vitában elfogadott törvényi felhatalmazásra./ A költségvetési kiadásokat - ahol egyáltalán mód nyílik erre - fáziskéséssel lehet csak lassítani, így a deficit lefogása bizonyára nem a kellő tempóban teljesíthető. A monetáris politika játéktere viszont több mint korlátozott. A költségvetés hiteligényének nem képes ellenállni, viszont a gazdasági szférával és a háztartásokkal szemben éppen amiért az adósság jelentős része nem velük szemben keletkezett, nem vagy alig marad tere a hitel- és pénzszűkitésnek. A kör bezárul és kiderül az, amit eddig csak sejteni lehetett: a költségvetési deficit nem egyszerűen technikai okokból keletkezett, hanem egy torz, egészségtelen jövedelemelosztás és újraelosztás eredménye. Többek között egyrészt azért, mert a költségvetés nyilván nem oda és nem olyan preferenciák alapján "helyezi ki" a pénzt, mint azt egy önálló monetáris politika tenné. Másrészt pedig azért, - az előzőekkel összefüggésben - ^{mert} túl mélyen kénytelen benyomulni a gazdasági szférába és háttérbe szorítja a piaci jövedelem- és tőkeallokációt. Ennek a torzító hatása mindaddig elrejthető, amíg a növekedés egyenletes vagy gyorsuló ütemű, de visszaeséskor a

kiadások növekedési üteme alig vagy csak nagy fáziskéséssel lassítható. Emiatt viszont a költségvetési újraelosztás aránya nő, és túlkereslet alakul ki. Ez a túlkereslet pedig inflációban, kényszer pénzfelhalmozásban és/vagy a kereskedelmi mérlegghiányban csapódik le.

6.3. Az "igazi" költségvetési hiány és a pénz vásárlóereje

Az igazi, vagy a gazdaság diszfunkcionális működéséből eredő költségvetési hiány okai közül csupán egyet emelünk ki.^{115/} Mégpedig éppen azt, amelyet a legkevésbé szokás negatívnak tekinteni. A tervgazdaság viszonyai között is általában elfogadott, hogy amennyiben a költségvetési hiány a gazdasági szféra vagy a lakosság önkéntes megtakarításai révén kieső keresletet pótolja, akkor az nem váltja ki feltétlenül a pénz vásárlóerejének esését. A jövedelemtulajdonosok egy részénél a tartós pénzfelhalmozás, a rendelkezésre álló jövedelem egy részének megtakarítása kereslet-kiesést okoz. A kereslethiány viszont a megtermelt termékek egy hányadát eladhatatlanná tenné, ezért a jövedelemtulajdonosok egy másik csoportjának folyó jövedelmeinél többet kell felhasználnia. Az így kialakuló deficitet nevezi Kupa Mihály "természetes deficitnek".^{116/}

A természetes deficit tehát nem zavarja meg szükségképpen az újratermelés reál és jövedelmi oldala közötti egyensúlyt, ha a globális egyezőség mellett a költségvetés pótlólagos keresletének szerkezete megegyezik a külső kereslet szerkezetével és/vagy a termelés alkalmazkodik a költségvetési kereslet szerkezetéhez. Rövid távon és logikai alapon ez az állítás bizonyára nehezen cáfolható. Az árszínvonal tartós stabilitásának fennmaradása szempontjából azonban mégsem tekinthető teljesen megnyugtató megoldásnak.

Egy olyan gazdaságban, ahol a hatékony kereslet hiánya egyben elégtelen keresletet is jelent, ott rövid távon a háztartások és a gazdasági szféra önkéntes és együttes nettó pénzbeli megtakarítási szándéka miatt kieső keresletet ellensúlyozó költségvetési deficit valóban természetesnek tekinthető. Természetes ez a deficit abban az értelemben, hogy a korábbi időszak globális keresletét - a foglalkoztatás, az erőforrások kihasználásának elért szintjét - csak így lehet fenntartani. A természetes deficit makroszintű funkciója ennek megfelelően az, hogy mennyiségi értelemben hozzájáruljon egy olyan összkereslet fenntartásához, amely nélkülözhetetlen feltétele az adott erőforrás kihasználás mellett létrejövő termelés illetve kínálat változatlan áron történő realizálásának. Noha eleve nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a folyó költségvetés hiánya eleget tegyen a természetes deficit kritériumainak, hosszabb távon azonban ennek valószínűsége vajmi csekély. Hosszú távon ugyanis a bevételek és kiadások változtatásának beépített rugalmatlansága miatt a fiskális politika a költségvetés folyó egyenlegét aligha képes alárendelni a többi jövedelemtulajdonos pénzbeli megtakarítási hajlandósága változásának. Ennek következményei viszont már nem tárgyalhatók a természetes deficit hatásaként.^{117/}

De még a természetes deficitnél maradva az árszínvonal alakulása szempontjából nem tekinthető közömbösnek a deficit hatása a jövedelemújraelosztásra, a kereslet és a termelés struktúrájának átformálására, a várakozások alakulására. S különösen nem szerencsés megfeleledkezni a felhalmozott hitelek esetén fizetendő kamatokról. A természetes deficit keynesianusi ihletésű elmélete erről mintha nem venne tudomást. Pedig a költségvetés által fizetett kamat - levonva ebből a jegybank által közvetlenül finanszírozott hiány kamatterhét - a most vizsgált gazdaságban a költség-

vetés számára tényleges kiadás, mint ahogy a hitelt nyújtók részére tényleges jövedelem. S az már végképp élénk fantáziát igényelne, ha valaki magyarázatot próbálna adni arra, hogy a gazdasági-jövedelmi folyamatok miért alkalmazkodnának ellentmondásmentesen, komplementer módon a költségvetés bruttó /kamat - fizetéssel növelt/ hiányához? Mivel a konfliktusmentes alkalmazkodás elég abszurd feltételezés, ezért nem látszik megalapozatlannak az a következtetés, hogy a monetáris politika expanzívitásának fokától függően a természetes deficit esetén is számolni kell kiszorítással, a külső egyensúly megbomlásával és inflációval.

Az imént vázolt gazdasággal ellentétben az ún. természetes deficit akár a reform előtti, akár a reform utáni tervgazdaság feltételrendszerébe ágyazva még részlegesen sem tekinthető természetesnek.^{118/} Igaz ugyan, hogy hatékony keresletben a tervgazdaság sem dúskál, ellenben a hatékony kereslet hiánya itt távolról sem azonos az elégtelen kereslettel. Éppen ellenkezőleg, a hatékony kereslet hiánya, ami szorosan összefügg a jövedelmezőségi kényszer elégtelenségével, és a természetes szelekció hiányával^{119/} paradox módon a permanens túlkeresletben ölt testet. Folytonos túlkereslet közepette viszont meglehetősen nehéz érveket találni a természetes költségvetési deficit mellett. S különösen nehéz arra hivatkozni, hogy ezt a deficitet a jövedelemtulajdonosok önkéntes nettó pénzbeli megtakarításainak ellensúlyozása teszi elkerülhetetlenné.

Tagadhatatlan, hogy a tervgazdaságban is létezik önkéntes pénzbeli megtakarítás, főként a háztartásoknál. Ennek mértéke - egyelőre a kényszerszűkítéstől elvonatkoztatva - nem túl magas. Mindenekelőtt a kiterjedt társadalombiztosítás, az alternatív megtakarítási-befektetési lehetőségek szűk választéka miatt.^{120/} A gazdálkodó szféra egyes szereplőinek önkéntes pénz-

beli megtakarítási hajlandósága még kedvezőtlen növekedés közepe is rendkívül alacsony. A gazdálkodó szféra összességének nettó külső forrásbevonási szándékához képest a lakosság megtakarítási szándéka így törvényszerűen elégtelen. Amikor a gazdálkodó szektor majdnem kockázatmentes költekezési-befektetési szándéka párosul a költségvetés kiadási többletével, akkor a belső egyensúly vagy egyensúlytalanság korábbi szintjének fenntartása már rövid távon is komoly akadályba ütközik.

A költségvetési deficit túlkeresletet fokozó hatása valószínűleg kifejezésre jut részben a növekedés /relatív/ gyorsulásában. S ez annak ellenére lehetséges, hogy a tervgazdaság normál körülmények között rugalmasan mozgósítható tartalékokkal alig rendelkezik. De éppen a túlkereslet fokozódása teszi lehetővé az egyébként nem mozgósítható erőforrások nem eladható tartalékok mobilizálását. Csakhogy ezek a tartalékok, amelyek ilyenkor felszínre kerülnek, nem a hatékony, világpiaci értelemben versenyképes termelés bázisát szélesítik.^{121/} A deficit által teremtetett kereslet így bizonyos fokig találkozik kínálattal, rövid távon tehát a túlkereslet egy része semlegesíthető. Hosszú távon azonban olyan termelés és ettől elválaszthatatlanul olyan jövedelmek "termelése" előtt nyit zöld utat a deficitnek ez a része, amely piaci értelemben nem feltétlenül igazolható, tovább gyengíti a termelés alkalmazkodóképességét és mindezek következményeként gyengíti a pénz vásárlóerejét.

A költségvetési deficitnek az a képzeletbeli hányada, amely csak a túlkereslet intenzitásának erősödését segíti elő, nyilvánvalóan gyengíti az árszínvonal stabilitását. Mégpedig igen sok oldalról. A legkevésbé akkor, ha a monetáris politika képes arra, hogy többé-kevésbé globálisan ellensúlyozza a költségvetés túl-

költekezését. Bár ennek valószínűsége nem túlságosan nagy még a reform utáni tervgazdaság eddigi gyakorlatában sem, mégsem zárható ki teljes egészében. De ekkor is számolni kell a költségvetési jövedelemújraelosztás növekedése miatt a piaci értéket háttérbe szorulásával, a világpiaci versenyképesség gyengülésével.

Ugyancsak figyelembe kell venni, hogy a reform utáni tervgazdaságban a gazdálkodó szektor természetesen mindent megpróbál, hogy elkerülje jövedelemrészesedésének csökkenését. S ez a küzdelem a jövedelmezőségi kényszer gyengesége és a gazdálkodó egységek természetes szelekciójának hiányában általában eredményes is. De csak akkor koronázhatja teljes siker a vállalatok törekvését, ha a monetáris politika is feladja - ha egyáltalán szándékában volt - azt a célját, hogy restriktív magatartása révén ellensúlyozza a költségvetési deficitet. A monetáris restrikció teljes vagy részleges elmaradása egy olyan expanziót tesz lehetővé, amely a külső egyensúly felbomlásához, a hiány fokozódásához, kényszerpénz-felhalmozáshoz és mindezek miatt illetve mellett árszinvonalemelkedéshez vezet már rövid távon is.

Továbbá feltételezhető, hogy a költségvetési deficit és tágabb értelemben a gazdaság külső és belső egyensúlyvesztése rendkívül kedvezőtlenül befolyásolja a jövedelemtulajdonosok - főként a gazdálkodó szféra várakozásait. A reform utáni tervgazdaság gyakorlatában az /költségvetési/ egyensúly helyreállítása érdekében sorozatos adóemelésre, a pénz belső konvertibilitásának csökkentésére /ilyen például a különböző alapok, célbetétek kötelező képzése, felhasználásuk korlátozása, befagyasztása, időnként zárolása, elvonása, az alapok közötti átfolyás lehetetlenítése, stb./ a hitelkondíciók keményítésére, a támogatások le-

faragására kerül sor. Mivel ezek az intézkedések kiszámíthatatlanok, nem egységesek /mert nem is lehetnek azok/ és mert a kedvezmények és támogatások más jogcímenek és gyakran a költségvetést elkerülve visszaépülnek, megrendítik a pénz iránt /még/ táplált bizalmat. A gazdálkodók egyre kevésbé tekintik stabilnak, kiszámíthatónak a játékszabályokat, ezért még inkább akkor érzik biztonságban magukat, ha likvid eszközeik minél nagyobb hányadát illikvid eszközökbe fektetik. A bizonytalanság - ami nem a gazdasági bukás lehetőségének bizonytalansága - további kétségeket ébreszt a pénzzel, mint a vagyontartás egyik elemével szemben. A költségvetési deficit léte - azzal, hogy előrevetíti a megszorító intézkedéseket - tehát csak még tovább gyengíti a gazdálkodó szféra pénztartási hajlandóságát, ösztönözve, táplálva és felerősítve a túlkeresletet.

A várakozások kedvezőtlen alakulása a reform utáni tervgazdaságban így nem elsősorban az infláció ütemére vonatkozik, hanem a központi beavatkozások felerősödésére. S az ettől való félelem nagyban hozzájárul a gazdálkodó szféra alacsony szintű önkéntes pénzbeli megtakarításához, a pénztől való gyors szabaduláshoz, a fizetőképesség megőrzéséhez fűződő érdekek háttérbe szorulásához /mindenekelőtt a nagyvállalatoknál/. A beavatkozás kiterjedésére vonatkozó várakozások ezeken az áttételeken keresztül erősítik az inflációt.

A költségvetés által felhalmozott adósság után fizetendő kamat inflációs szerepéről felesleges volna megismételni az előzőekben leírtakat. Egy vonatkozását azonban talán mégis érdemes kiemelni. A kamatfizetés közvetlen negatív hatást az egyensúlyra akkor fejt ki, ha a hitelezők valóságos jövedelemtulajdonosok. A jegybank, illetve a nem nyereségérdekelte bankrendszer - mivel nye-

reségét-veszteségét befizeti a költségvetésbe - nem tekinthetők ilyennek. Ellenben a nyereségérdekelt bankok, vállalatok, szövetkezetek és a lakosság számára a kamatbevétel valóságos, s adózás után elkölthető jövedelem. Ezért a költségvetési deficitnek az a része, amelyet nem a jegybank illetve a nem nyereségérdekelt bankrendszer finanszíroz, nemcsak önmagában okozhat zavart, hanem a későbbiek során a kamatfizetésen keresztül is. Ezért, ha már végképp elkerülhetetlen a költségvetési deficit, akkor ennek igen káros hatásait jobb nem tovább mélyíteni a finanszírozás formájának célszerűtlen megválasztásával.

Az állam a költségvetési hiány finanszírozásához igénybe veheti a gazdálkodó szféra és a háztartások pénzbeli megtakarításait értékpapír - általában hosszú lejáratú államkölcson-kötvény - kibocsátás révén. A reform utáni tervgazdaságban, ahol még mindig igen alacsony a pénzbeli megtakarítási hajlandóság, az államkölcsonkötvény elhelyezése nem konfliktusmentes. A monetáris politika nem rendelkezik olyan eszközökkel - mindenekelőtt a nyílt piaci műveletekre gondolunk - amelyekkel közvetlenül képes befolyásolni a gazdaság pillanatnyi likviditási helyzetét. Ezért, ha az állami értékpapirokat a nem nyereségérdekelt pénzügyi szférán kívül próbálják elhelyezni, akkor éppen a szűkös pénzbeli megtakarítások miatt erősödik a "verseny" az állam és a többi jövedelemtulajdonos között. Többek között ez a verseny is elősegíti a kamatszinvonal emelkedését. A kamatszinvonal emelkedése pedig, ha nem módosulnak a játékszabályok általában, akkor egyértelműen inflációs hatású.

A monetáris politika persze a pénzkinálat /hitelkinálat/ bővítésével ellensúlyozhatja a költségvetés kiszorító hatását, akkor a kamatszinvonal nem emelkedik szükségképpen. Mégis, mivel az

államkölcson kötvény fix kamatozású, rögzített árfolyamú és hosszú lejáratú értékpapir, ezért az állam előre, a konjunktúra, a növekedési ütem, a felhasználható jövedelem ismerete nélkül kötelezi el magát kamatfizetésre. Technikailag hasonló feltételekkel a jövőbeli folyamatok előzetes ismerete nélkül veszi igénybe a külső forrást a költségvetés a nem nyereségérdekelt pénzügyi szektortól is. Csakhogy ebben az esetben hosszú távon a kamat mértéke közömbös, mert fiktív kiadás csupán. Ellenben, ha nyereségérdekelt pénzügyi intézetek /a jegybank nem lehet ilyen/ vagy bármely más jövedelemtulajdonos jegyezte le az állampapírokat, akkor a kamat valóságos kiadás és bevétel, amely fix összege miatt csak kivételes esetben harmonizál a belső és külső jövedelmi-egyensúlyi folyamatokkal.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy költségvetési hiány finanszírozásának a legkisebb károkat okozó formája az, ha a hitelt a jegybank nyújtja, vagy a deficit fedezésére kibocsátott állampapírokat teljes egészében a jegybank jegyzi le /és nem adja tovább/. A költségvetés kamatfizetési kötelezettségének így nem kell - de egyébként sem lehetséges - összhangban lennie a pillanatnyi egyensúlyi követelményekkel. Ez a megoldás még azzal az előnnyel is jár, hogy erről az oldalról nem csorbitja a későbbiek során a monetáris politika szabadságfokát, lehetőséget adva arra, hogy mindenekelőtt a kamatpolitika rugalmas alakításával befolyásolja a gazdasági folyamatok alakulását.

A reform utáni tervgazdaságban a hatékony - de nem elégtelen - kereslet hiányában a költségvetési egyensúly-hiány a fokozódó belső és/vagy külső egyensúlyhiány jele. A költségvetési deficit a jövedelemelosztás szokásos arányainak megbontásával, a piaci értékitélet háttérbe szorításával, a nem kellően hatékony termelés

bázisának megerősítésével, esetleg bővítésével, a külső egyensúly kikezdésével, a deficit megszüntetésére vonatkozó várakozások alakításával, a pénztartási hajlandóság további gyengítésével már rövid távon is veszélyezteti az árszinvonal stabilitását. Közép- és hosszú távon mindezek a tényezők párosulva a finanszírozás formájától függően az adósságszolgálatnak - mindenekelőtt pedig a kamatfizetésnek - a konjunktúra pillanatnyi állapotához nem alkalmazkodó rugalmatlanságával, az infláció stabilizálódásának több mint kedvező környezetet teremt.